

Egri Lukács a hazai reformáció sokat emlegetett, de alig ismert, sőt félreismert alakja. Nem volt vezéregyéniség, de bátran és kitarítóan képviselte a másoktól átvett nézeteket. Antitrinitárius és másfajta elveit feltételezhetően 1567 vége felé könyvben is ismertté tette, s talán ez a vállalkozása indíthatta Szikszai Fabricius Balázst 1568-ban *Refutatio argumentorum Lucae Agriensis* c. ma már ismeretlen műve kiadására. Két munkáskáját Debreceni Ember Pál hosszas kéziratban való lappangás után egyháztörténeti művébe felvette, s azzal 1728-ban végül is megjelent. Az egyik egy 7 tételből álló rövid hitvallás, mely az 1566. jan. 22-i gönczi zsinaton szerepelt. A másik az 1568. jan. 27-i kassai zsinat elé terjesztett 27 propozíció már terjedelmesebb mű. Az előbbit sokan méltatták, szinte kivétel nélkül balkezesen. Volt, aki az ortodoxia mértéke szerint sem talált benne kifogásolni valót,¹ más meg úgy látta, hogy ortodoxnak ítélt felfogása közelebb áll Kálvinéhoz, mint az ellene fordult trinitáriusoké, akik őt unitáriusnak bélyegezték.² Az utóbbi megállapítás képviselője még később is azt vallotta, hogy mindössze csak a háromságtan ortodox fogalmazásába akart a bölcsészeti kifejezések helyett tisztább bibliai meghatározásokat beilleszteni.³ Olyan nézet is merült fel, hogy valójában nem is volt unitárius,⁴ s tételei egyedül Krisztus kettős lényegének (dualitás) hirdetésében tértek el Kálvin tanaitól, egyebekben minden állítása a régi volt.⁵ Ezzel csaknem azonos értékű az a felfogás, hogy Egri az unitárius eszméknek csak halvány visszfényét csillogtatta.⁶ Nem csodálható, hogy végül is akadt olyan méltatója, aki a heterodoxia vádja alól kategorikusan felmentette, mert tanai nem szentháromságellenesek,⁷ s ezzel megerősítette azt a korábban nyilvánított véleményét, hogy Egri tételeiben ma egy igazhíttű protestáns sem találna kivetnivalót.⁸ Ez álláspontok kivétel nélkül légből kapottak és illuzórikusak nemcsak azért, mert eszközölők kísérletet sem tettek Egri 7 tétele alapelveinek az európai antitrinitarizmus irányzataival való kritikai egybevetésére, hanem azért is, mert szinte érthetetlenül nem méltatták figyelemre ugyanannak a kassai zsinat által cáfolt jóval radikálisabb szellemű 27 propozícióját sem. Révész Imre volt eddig az egyetlen, aki Egri szellemi beállítottsága felőli felfogása megalkotásánál tekintetbe vette nevezett utóbbi művét is, s ily módon megállapította, hogy a gönci és kassai zsinatok előtt feküdt munkálatok közt irányzat és formulázás tekintetében jelentős eltérés van, észlelete részletes elemzésébe azonban nem bocsátkozott.⁹ Az Egri eszme-

¹ KISS Áron: A XVI. században tartott magyar ref. zsinatok végzései. Bp. 1881. 441.

² POKOLY József: Az unitarizmus Magyarországon. Prot. Szemle X/1898. 42–43., 233–234.

³ Uaz: Az erdélyi ref. egyház története. I. köt. Bp. 1904. 191.

⁴ BORBÉLY István: Unitárius polemikusok Magyarországon. Keresztény Magvető XLIV/1909. 193.

⁵ Uaz: Az unitárius egyház hitelvei a XVI. században. Kolozsvár 1914. 10.

⁶ KANYARÓ Ferenc: Unitáriusok Magyarországon. Kolozsvár 1891. 60.

⁷ S. SZABÓ József: Károlyi Gáspár élete és munkássága. Károlyi-emlékkönyv. Bp. 1940. 12.

⁸ Uaz: Károlyi Gáspár élet- és jellemrajza. II. kiad. Sárospatak 1891. 13–14.

⁹ Magyar ref. egyháztörténet. I. köt. Debrecen 1938. 157–162.

világának megítélése körüli bizonytalanságot jelentősen növeli az a feltűnő hiány is, hogy az ő heterodoxiája tárgyalására 1568. jan. 6-ra Szikszóra kitűzött zsinat vitatételeit még mind ez ideig nem vizsgálta meg senki sem, jóllehet azok az ő nézeteinek egészen ismeretlen anabaptista elemeihez szolgáltatnak számos becses adalékot. Jól látható mindebből, hogy Egri Lukács egyéniségének tisztázása szinte töretlen ugar, s személyéről valósággal le kell fejteni a rá rakódott téves megállapításokat. Az e célra felhasználható említett két irata, valamint a szikszói zsinat vitatételei műfajilag az 1560-as évek végén antitrinitárius hatásra erőteljesen kibontakozó vitairódalom termékei. Az ezekben található teológiai formulázásoknak és disztinkcióknak ma már nincs semmi jelentőségük, számbavételük és vizsgálatuk azonban hozzásegít azon szellemi irányzatok és eszmék függőségének felismeréséhez, melyek a reformáció radikális balszárnyának térhódításával nálunk meggyökereztek s XVI. századi szellemi és irodalmi törekvéseinkben közreműködtek.

1. *Egri Lukács 7 szakaszos hitvallása és felette való vitája Károlyi Gáspárral az 1566. jan. 22-i gönci zsinaton*

Egri Lukács a kolozsvári magyar prédikátorságból 1565-ben, alkalmasint már az év első felében¹⁰ került vissza Egerbe, korábbi működési helyére lelkésznek. Kolozsváron az antitrinitárius útra tért Dávid Ferenc első tanítványainak egyike volt, s a magával hozott új elveket nyomban hirdetni kezdte Egerben. Fellépése feltűnést keltett, sőt követőkre is talált. Ezek közül való volt az a Csanádi Imre nevű lelkész, ki Alaghy János regéczi várúr által elűzve Kassára menekült, de antitrinitárius nézeteinek terjesztése miatt a városi tanács által 1567. jan. 30-án onnan is örökre kitiltatott, majd Erdélyben Kalotaszentkirályon lett unitárius pap, mely minőségében Báthory István fejedelemtől sok zaklatást szenvedett. Alig fél év múlva kénytelen volt a tanács Kassáról száműzni egy Borbély Orbán nevű polgárt is, mert Egri Lukács és a már korábban eltávolított Csanádi Imre tanítását dicsérte.¹¹

E hézagos adatok is mutatják, hogy Egri Lukács antitrinitárius tanai terjedőben voltak. Ezért volt kénytelen Károlyi Gáspár gönci lelkész és kassavölgyi esperes már 1566. jan. 22-ére Göncre egybehívni a tiszáninneri ref. esperességek zsinatát a jelentkező heterodoxia megszüntetésére. Egri nem hátrált meg, s a zsinat elé terjesztette 7 tételbe foglalt hitvallását. Bár kisebbségben volt, mégis lehettek a zsinaton társai, akik kiállottak mellette, mert Károlyi cáfolatában állandóan többekhez intézi mondanivalóit. Ezek neve azonban az egy Csanádi Imréről kivételével ismeretlen. A zsinat kimeneteléről csak annyi bizonyos, hogy Egri Lukács a többség fellépésével szemben nem hátrált meg, hanem kitartott vitatott nézetei mellett. Hogy mik és milyenek voltak ezek, kiténik a zsinat fennmaradt irományaiból, melyek az alábbi darabokból állanak: Egri Lukács 7 tételből álló rövid hitvallása,¹² Károlyi Gáspár cáfola-

¹⁰ POKOLY József: Az erdélyi ref. egyház tört. I. 185.

¹¹ RÉVÉSZ Kálmán: Százéves küzdelem a kassai ref. egyház megalakulásáért. Bp. 1894. 12. KANYARÓ Ferenc: Dávid Ferencz. Ker. Magvető XLI/1906. 253. S. SZABÓ József: Károlyi Gáspár élete és munkássága. Károlyi-émlékkönyv 15–16. Csanádi Báthory István általi üldözéséhez I. JAKAB Elek: Alesius Dénes vagy Dávid Ferencz volt-e az első erdélyi ref. püspök. Ker. Magvető XIV/1879. 372–373. KANYARÓ Ferenc: Unitárius vértanúk Eger vidékén. Ker. Magvető XXXI/1896. 13. BORBÉLY István: Unit. polemikusok Magyarországon a XVI. században. Ker. Magvető XLIV/1909. 330. Uaz: Dávid Ferencz és kora. Ker. Magvető XLVII/1912. 21.

¹² LAMPE—EMBER: Historia Ecclesiae Ref. in Hungaria et Transsylvania. Utrecht 1728. 139–140. Az itt található latin eredeti szöveg magyar fordítását I. KISS Áron i. m. 438–439. Uaz: Károlyi Gáspár küzdelme a szentháromság tana védelmében Egri Lukács ellen. Károlyi-émlékkönyv, Bp. 1890. 55–56. BORBÉLY István: Az unit. egyház hitelvei a XVI. században. 8–10.

ta,¹³ valamint Egrinek erre adott viszontválasza.¹⁴ Felhasználásukkal van lehetőségünk arra, hogy az Egerben zászlót bontott antitrinitarizmus szellemi összetételébe bepillantunk.

Az antitrinitarizmus legkiemelkedőbb reprezentánsai, köztük Servet és Gentile, a szentháromságtani fogalmak tárgyalásánál, ha nem is teljes kizárólagossággal, mégis kiemelten jelentős szerepet tulajdonítanak a szentírásnak. E gyakorlat alkalmazása tette lehetővé számukra az ortodox háromságdogma műszavai (trinitas, persona, hypostasis) felett gyakorolt elutasító kritikát. Ezen az úton halad Egri Lukács is, mikor hitvallásának I. tételében megállapítja, hogy „Deum verum non posse cognosci vere, nisi ex manifestatione divina, quae in Verbo Dei proposita est Ecclesiae”. Károlyi Gáspár kifejezi ugyan Egri tételével való egyetértését, de nem mulasztja el egy oldalvágás formájában rátapintani egy ezúttal elhallgatott elvére, nevezetesen arra, hogy a szentírási kijelentés mellett helyet ad a szubjektív revelációknak is: „Nec opus est nos jactare somnia et arcanas revelationes, vel quovis vento Doctrinae circumferri”. S hogy konkrétan is jogos alapja volt ez óvás megtételére, kiderül majd a kassai proпозиcióknál.

A humanista racionalizmus szívós elszántsággal vette kritika alá az ortodox háromságtan logikai buktatóit. Szentírási alap nélkülinek minősítette a háromságot az egységben és az egységet a háromságban. Következtesen elutasította a reformáció fő irányai által érintetlenül hagyott azon ógyházi tanítást, hogy az egy oszthatatlan isteni szubsztanciában három megkülönböztetett isteni méltóságot személy legyen, s e megosztás dacára Isten egysége változatlan maradjon. Ugyanilyen határozottsággal vetette el az athanáziuszi dogmának azon racionális feszültséget mutató disztinkcióját, hogy a háromságban a személyek közt nincs előbb vagy utóbb való, nincs nagyobb vagy kisebb, vagyis azok együtt örökkévalók és együtt egyenlők, noha köztük gradualisztikus különbségek állanak fenn a származás módjára és időrendjére nézve, amennyiben az Atya senkitől sem lett, a Fiú az Atyától nemzetest, a Szentlélek pedig az Atyától és Fiútól származott. Ennek megfelelően Servet, majd nyomában Laelio Socini és Bernardino Ochino az isteni szubsztanciában minden immanens megkülönböztetést és objektív trinitárius elrendezést felszámoltak.

Mindazáltal az antitrinitárius mozgalmon belül fellépett egy konzervatív irányzat is, mely hajlandó volt a háromság logikai konstrukcióját megtartani s annak keretei közt az isteni személyek objektivitását biztosítani, emellett azt is megkísérelte, hogy a dogmának egy új, racionálisabb, ellentmondásoktól mentesebb formát és fogalmazást adjon.¹⁵ Az új mozgalom bölcsője Genf volt, közelebről a Kálvin egyházának fiókjaként keletkezett ottani olasz gyülekezet, s első úttörője *Matteo Gribaldi* olasz exuláns, volt páduai tanár. Őt kettős érdek vezette: egyrészt az Atyának az isteni szubsztanciával való azonosítására, másrészt a Fiú és Szentlélek számára reális lét biztosítására törekedett, s e célját úgy vélte elérni, hogy a nevezett két személyt emanátikusan az Atya szubsztanciájából származtatta, s ennek megfelelően az Atyát essentiatornak, azaz esszenciaadóknak, míg a Fiút és a Szentleket essentiatuosoknak, vagyis esszenciát kapott isteneknek nevezte.¹⁶ Ez eljárásával azonban az utóbbi két személyt, mint nem önmagától valót, azaz kezdettel bírót (Heterotheosz = Deus non a se ipso) az önmagától való, kezdet nélküli (Autotheosz = Deus a se ipso) Atyának gradualisztikusan alárendelte, sőt azokat a teremtmények színvonalára szállította le. Végeredményben mégis úgy érezte, hogy sikerült három szubsztanciálisan megkülönböztetett személyben bemutatni az istenséget,

¹³ LAMPE—EMBER i. m. 140—144. Ezen latin szöveg magyar fordítását l. KISS Áron i. m. Károli-émlékkönyv, Bp. 1890. 57—61.

¹⁴ LAMPE—EMBER i. m. 144—146.

¹⁵ F. TRECHSEL: Die protestantischen Antitrinitarier vor Faustus Socin. Zweites Buch. Lelio Socini und die Antitrinitarier seiner Zeit, Heidelberg 1844. 277—279.

¹⁶ I. m. II. 285. *Delio CANTIMORI*: Italianische Heretiker der Spätrenaissance. Deutsch von Werner Kaegi, Basel 1949. 201—202.

sőt volt bátorsága a legnagyobb naivitással három istenről beszélni.¹⁷ Így méltán nevezték irányzatát tritheizmusnak. Gribaldinak ezt a széteső istenfogalmát még Genfben az erdélyi unitarizmus történetében később oly jelentős szerephez jutott olasz *Giorgio Blandrata* próbálta egyszerűbb és észszerűbb formára hozni. Mellette az új tanítás teológiai megfogalmazásán és népszerűsítésén a szintén Genfben élő olasz menekült *Valentino Gentile* fáradozott. Erőfeszítésük eredményeképpen az úttörő gradualisztikus koncepció és az emanációs származáselmélet megtartásával a Fiú és a Szentlélek az Atyával való szoros szubsztanciális egységbe foglaltatott bele, miáltal az istenség Gribaldi-féle tritheisztikus ábrázolása monizmusban olvadt fel, amint Gentile fogalmazásából kitűnik: „Quamobrem assero, Patrem esse ipsam unicum essentiam”, továbbá: „Pater vero unus Deus, nempe solus agnnetos et invisibilis: Filius Deus genitus et in carne manifestatus; Spiritus S. Deus procedens: tres scilicet ejusdem deitatis et perfectionis”.¹⁸ Az antitrinitarizmusnak ez a konzervatív irányzata Blandrata közvetítésével azután előbb Lengyelországban, majd Erdélyben átmeneti szerephez jutott.

Egri hitvallásának már a II. tételében felborítja az athanázuszi háromságtan belső ökonómiaját, mert az Atyában szemléli az egész istenséget (Credo et confiteor unicum esse Deum verum . . . nempe aeternum Patrem Domini nostri Jesu Christi . . .). Ha valakinek még ezután is volnának kétségei Egri antitrinitárius beállítottsága felől, méltán gondolkodóba ejtheti III. tételének az a megállapítása, miszerint az Atya istensége egy megváltoztathatatlan és feloszthatatlan esszencia (Credo et confiteor huius unius Dei Patris Divinitatem seu Deitatem unam esse essentiam . . . incommutabilem et impartibilem . . .), mely magában foglalja a Logoszt és a Szentleket is. Azt jelenti ez, hogy az egész háromság az Atya autusiájában oldódik fel. A kezdet nélküli istenségű Atyának ezt az uralkodó helyzetét Gentile erősen kihangsúlyozza az annak alárendelt Logosz és Szentlélek kezdettel bíró istenségével szemben. Egri szóban forgó II. és III. tétele is egészen Gentile gradualisztikus elrendezésére van szabva. A IV. tételben hangoztatja ugyan a Logosz és Szentlélek Atyával azonos szubsztanciáját és örökkévalóságát (Porro in hac una Divinitate seu essentia, Naturave Divina, agnosco et confiteor, tres residere hypostases vivas, coaeternas et consubstantiales seu coessentialia, Patrem, Logon Patris et Spiritum Sanctum . . .), de fogalmazásában domináló marad az Atya egyedüli istensége, miért Károlyi Gáspár méltán hányja szemére, hogy nem rendezi kielégítő módon a Logosznak és a Szentléleknek az Atyához való viszonyát. Mert ha a háromság egész lényege az Atya istensége, akkor a Logosznak és a Szentléleknek istensége vagy csak névleges, vagy csak részleges. De ekkor a Szentleket sem lehet a Fiú lelkének nevezni, hanem egyedül csak az Atyának. Nem tartja kielégítőnek Károlyi a IV. tételben a Logosznak és a Szentléleknek az Atyával azonos esszenciájú istenségére nézve közöltekét. Hogy lehetséges, hogy az Atya saját szubsztanciájában még két másik isteni személy is legyen? Az Atya közli talán ezekkel a maga szubsztanciáját? Ez szerinte egyenesen lehetetlen. Mert, ha az Atya közli egy másik személlyel, mondjuk, a Logossal az ő istenségét, vagy az egészet közli, s ez esetben megfosztja magát istenségétől, vagy csak egy részét közli, ekkor meg fél Atya és fél Logosz lesz, miáltal az egyetlen istenszubsztancia rútlul szétszabdaltatik. Ez az érvelés a Blandrata—Gentile-féle antitrinitárius háromságfogalommal szemben használatos argumentumok európai készlettárából való.¹⁹ Ugyanígy vitázik Ochino *Dialogi*-jában (1563) antitrinitárius felfogást képviselő képzelte ellenfelével, mikor a Blandrata—Gentile-féle gradualisztikus-monisztikus istenkoncepció ellenében állítja, hogy ha az első személy a másodikat a semmiből nemzette, akkor a második személy nem lehet más, csak teremtmény. Ha a nemzés valamiből történt, éspedig öröktől fogva — folytatja —, akkor az első a másodikat csak saját szubsztanciájából hozhatta elő. Ekkor pedig, ha az egész szubsztanciáját odaadta, megszűnt Isten lenni; ha viszont csak egy

¹⁷ F. TRECHSEL i. m. II. 285, 292, 298.

¹⁸ I. m. II. 319., 481—482. D. CANTIMORI i. m. 216—220.

¹⁹ F. TRECHSEL i. m. II. 324.

részét, istensége megcsonkult.²⁰ Mindez mutatja, mily alaposan és szabatosan ismerte Károlyi az antitrinitarizmus, közelebről ennek Blandrata—Gentile-féle irányzata ellen használni szokott argumentáció módszerét és formulaanyagát. Egri Lukács viszontválaszában Károlyi érvei ellenére is megmaradt eredeti felfogása mellett, miszerint a Jézus Krisztus Atyja az egyetlen oszthatatlan isteni szubsztancia, mely magában foglalja a Logoszt és a Szentlelket is. Ennek igazolására felhossa, hogy amiképpen az Atya szubsztanciája nem más, mint a Logosz és Szentléleké, ugyanúgy a Logosz és Szentlélek szubsztanciája sem más, mint az Atyáé.

Az V. tételben azután a Blandrata—Gentile-féle istentannak még jellegzetesebb befolyásával találkozunk. Itt Egri Lukács a Logoszt és Szentlelket egyenesen alárendeli az Atyának, mikor egy éles disztinkció alkalmazásával megállapítja, hogy az Atya forrása és feje az istenségnek, mert ő mint önmagától való kezdet nélkül, öröktől fogva létezik, ezzel szemben a Logosz és Szentlélek nem önmagától való, hanem az Atyától származott és küldetett (Jam Patrem ipsum fontem et principium Divinitatis, a quo procedit Logos et Spiritus Sanctus . . . credo et confiteor; sicut Logos et Spiritus Sanctus non a se, sed a Partre dicuntur processisse, et missi esse.). Bár Egri Lukács Károlyi Gáspár szigorú kritikájával szemben váltig hangoztatta, hogy a Logosznak és a Szentléleknek ezt az Atyával szembeni alárendeltségét csak a Háromságban levő rend szempontjából állapította meg, nem vitatható, hogy e rangsorolásnak időbeli vonatkozása is van, mert az önmagától való, vagyis kezdet nélküli létezés és a nem önmagától való, hanem kezdettel bíró létezés csak az időfolyamathoz viszonyítva érthető meg. A Háromságra alkalmazott ezen disztinkciós elmélet Gentile fogalmazásában így hangzik: „Fontem, principium et caput divinae oeconomiae esse non Filium, neque Spiritum S., sed Patrem illum, a quo omnia”. Ennek megfelelően a disztinkció: „Solum Patrem esse . . . autotheon esse”.²¹ Ez idézetek híven mutatják Egri Lukács gönci hitvallásbeli háromságtanának e részben Gentile formulázásától való függését, hisz helyenként még a kifejezéseket is attól veszi át. Mégis van a Gentilénél szereplő doktrinának olyan részlete, melyet nem tett magáévá. A Logosz és Szentlélek Atya szubsztanciájából való származásának megjelölésénél megelégedett a „procedere” ige használatával, és mellőzte Gentile materiális színezetű emanációs elméletét, melyet az ekképpen fogalmazott meg: „Nam quum Verbum quidem immediate, Paracletus vero mediate ante omnia secula per aeternam generationem et processionem, citra ullam auctoris diminutionem ab uno Deo et Patre ineffabiliter originem ducant, solus Pater originem nesciens est”.²² De elhárította magától Egri a Gentile-féle emanációs elmélet essentiatior-essentiatus disztinkcióját is,²³ amely filozófiailag rögzítette a másik két személynek az Atyától való származási függőségét, és amely tulajdonképpen az „a se ipso Deus” és „non a se ipso Deus” megkülönböztetésnek volt ésszerű továbbvezetése. Károlyi Gáspár, aki alaposan ismerte Gentile rendszerét s Egrinek attól való függését, észrevette, hogy Egri Lukács óvatosan megállni kíván az „a se ipso Deus” és „non a se ipso Deus” meghatározásnál, nem akarja követni Gentilét a további metafizikai spekulációk útján. Ezért Károlyi kritikai fejtegetéseiben maga vonja le az Egri által elmúlasztott következtetést: Ha az Atyáé az istenség egész esszenciája, amelyből a Logosz és a Szentlélek részesültek, ez alapon az Atya méltán essentiatornak, a Fiu meg a Szentlélek essentiatusnak tekintethetne, ez azonban már valósággal Szentháromságot gyalázó állítás lenne. Ez a leleplezés kínosan érintette Egrit, aki viszontválaszában szintén a név említésének mellőzésével hevesen tiltakozott a kompromittált eszmevilággal való kapcsolatbahozás ellen. Önérzetesen állítja, hogy az essentians és essentiatus műszavak által jelölt szemlélet úgy tételeitől, mint érzéseitől teljesen idegen. Felhossa még védekezésében, hogy az Atyát nem helyezte az időben előbbre a másik két sze-

²⁰ I. m. II. 239—240.

²¹ I. m. II. 472, 483.

²² I. m. II. 474.

²³ I. m. II. 319, 474.

mélynél, s nem tulajdonított neki olyan esszenciát, ami öröktől fogva ne lett volna a Logoszé és Szentléleké. Érvélese azonban nem meggyőző. Az athanázusi háromságformula egyensúlytartó fogalmazásában az Atya rendre nézve elismert elsőse mellett a másik két hypostasis egyenlősége félreérthetetlenül kifejezést talál, s az időrend kérdése fel se merül. Mikor azonban Egri Lukács felbontja e formula belső egyensúlyát, a Logosz és a Szentlélek számára azonnal felvetődik az időrend kérdése, s e hypostasisok legjobb esetben is csak született, tehát kezdettel bíró istenek lesznek. Különös súllyal esik a latba, hogy a Logosz és Szentlélek Atyától való származásának meghatározásából — úgy látszik, nem feledékenységből — elhagyja az „öröktől fogva” terminust, minek következtében a „származás” egy időben lefolyt aktussá válik. Pedig Gentile meghatározásában az „öröktől fogva” formula még szerepel, s úgy látszik, ez sem véletlen. A vita hevében viszontválaszában Károlyi érveinek hatása alatt mégis kénytelen volt az öröktől fogva való származás tanát akceptálni, amivel azután Gentile formulája került nála túlsúlyba, de mégsem úgy, hogy e származástan metafizikai következtetéseit is átvette volna. Nem volt tehát Egri szolgai másolója Gentile istentanának. Amellett, hogy annak jelentős elemeit magáévá tette, volt önállósága arra, hogy azon kritikát gyakoroljon, s az alkalmatlannak bizonyuló metafizikai mozzanatait elejtse. E részben Servet-hez állott közelebb, aki az isteni szubsztanciában a Logossal kapcsolatban feltételezhető mindenféle emanációt, emissziót elvet, vallván azt, hogy benne öröktől fogva megvoltak a diszpozíciók: „At in Deo ad intra nulli sunt exitus, nec emanationes”.²⁴

A hitvallás VI. tételében Egri Lukács megállapítja, hogy Krisztus kettős természetű Isten, mert az Atyának örök Logosza, akinek az Atyával azonos esszenciája és istensége van. És ember, mivel szűz Máriától idő szerint testben született (Credo et confiteor eum [Christum Jesum] esse verum Deum et Hominem, Deum quidem quia est Logos Patris aeternus ejusdem essentiae, vel divinitatis cum Patre; Hominem vero, quia ex Maria Virgine est natus temporaliter in carne . . .). A Logosznak az Atyával való **esszenciaazonossága** azt jelenti e fogalmazásban, hogy az emberi testet tulajdonképpen nem is a Logosz, hanem az egész istenséget bíró Atya, tehát mind a három hypostasis felvette. Károlyi Gáspár minden különösebb polémia nélkül óvást emel Krisztus kettős természetének e szokatlan, de Gentile előttünk már ismert háromságtani elveinek egészen megfelelő fogalmazása ellen, és leszögezi, hogy az Atyától személyileg megkülönböztetett örök Logosz és nem egyszersmind az Atya és Szentlélek egyesítette magával az emberi testet. Ekként senki másnak, hanem egyedül csak a Fiúnak van kettős természete. Meg kell azonban azt is jegyeznünk, hogy Egri Lukács a Krisztus természetéről szóló doktrinánál is kritikát gyakorol Gentile szemlélete felett. Csak általánosságban veszi át tanítását, de nem vonja le annak merész egyéni végkövetkeztetését, nevezetesen, hogy Krisztusban az isteni és emberi elem úgy forrott össze, hogy e vegyülék egyike sem üt elkülöníthetően vissza, ekként az a kettő közt elhelyezkedő harmadik fajta lénynek tekintendő isteni és emberi szubsztanciából alkotva.²⁵ Csak természetes, hogy Egri ezen magatartásával távol került Servet felfogásától is, aki tagadta a kettős természetről szóló ortodox dogmát, megállapítván, hogy Krisztus földi anyja testéből és az Atya szubsztanciájából fogantatott emberként született, s mint ilyen szétválaszthatatlanul birtokolja az isteni és emberi természetet,²⁶ s ekként istensége „non per naturam, sed per gratiam” értendő.²⁷ Látható mindebből, hogy Egri Lukács hitvallásában — legalább amennyire a hézagos adatok következtetni engedik — távoltartotta magát a monofizitizmusnak Servet és Gentile rendszerében megnyilvánult formáitól.

²⁴ F. TRECHSEL: Die protestantischen Antitrinitarier vor Faustus Socin. Erstes Buch Michael Servet und seine Vorgänger, Heidelberg 1839. 96.

²⁵ I. m. II. 484.

²⁶ I. m. I. 131—132.

²⁷ I. m. I. 71.

Legközelebb áll Egri és Károlyi nézete egymáshoz a VII. tételben körülírt Szentlelket illetően, melynek istenségét Egri elismeri. (De Spiritu Sancto eadem fide statuo et confiteor esse verum aeternum Deum, quia est de essentia Divina procedens a Patre et Filio.) Károlyi azonban az isteni szubsztancia és az Atya azonosságát elutasító magatartásának megfelelően nem mulasztja el kiemelni, ami Egri fogalmazásából hiányzik, hogy a Szentlélek egy és ugyanazon lényegű bár az Atyával és a Fiúval, mégis azoktól megkülönböztetendő hypostasis.

Egri Lukács mindezen tanításaival kapcsolatban fel se merülhet a szellemi függetlenség kérdése, mert ha azokat egybevetjük a Kolozsvárott egyidejűleg felszínre került antitrinitárius tételekkel, nem nehéz megállapítanunk, hogy azonos eszmevilágról van szó. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy 1566-ból a Dávid és Blandrata által képviselt új elveknek számos dokumentuma áll összehasonlítás céljából rendelkezésünkre. Ilyenek, hogy csak a legfontosabbakat említsük, az 1566. márc. 15-i tordai zsinat háromszakaszos hitvallása és Blandratának ugyanott szerepelt proposíciói,²⁸ az 1566. ápr. 24–27-i gyulafehérvári hitvitán Dávid és Blandrata tézisei, az 1566. máj. 19-i marosvásárhelyi zsinat szentháromságtani artikulusai, nemkülönben a heidelbergi káté 1566. évi átdolgozott kiadása.²⁹ Egri Lukács hitvallási tételeinek eszmeanyaga, formulázása és argumentációja ezekével szinte azonos. Az egy isteni természetben megkülönböztetett három hypostasis önállótlán kezelése, az egyedüli istenszubsztanciának az Atyával való azonosítása, a Logosznak és Szentléleknek az Atya szubsztanciájába bezárt élete, az Atya mindent felölelő istenségének megoszthatatlansága, az Atya autusiája, valamint a Logosz és Szentlélek ennek alárendelt helyzete és kezdettel bíró istensége, az „a se ipso Deus” és „non a se ipso Deus” disztinkciók alkalmazása, Krisztus kettős természetének alapelvei, a Logoszban az egész Isten jelenlétének szemlélete, a Szentléleknek az Atya szubsztanciájára korlátozott istensége mind-mind olyan tanításrészletek, melyek a fent hivatkozott dokumentumokban külön-külön, de párhuzamosan is megtalálhatók bizonyosságul annak, hogy az egyező elemek kivétel nélkül a Blandrata—Gentile-féle háromságfelfogásnak hajtásai. Egri Lukács a Felvidéken azoknak az eszméknek bontotta ki zászlaját, amelyeket Kolozsvárott sajátított el, s tanítása Egerben kezdetben azon a színvonalon mozgott, mint az antitrinitárius mozgalomé akkoriban Kolozsvárott. Így az irányzat Erdélyben és a Felvidéken egységes mederben bontakozott ki. Amint láttuk, egy-két, főképpen metafizikai jellegű kérdésben igyekezett Gentile merész következtetéseitől független maradni, egészen véve mégis híven tolmácsolta a Dávidtól és Blandratától az időben alkalmazott antitrinitárius tanítást. Vannak, akik állítják, hogy Egri Lukácsot Dávid Ferenc küldte a Felvidékre³⁰. Ez azonban nem bizonyítható. Minden kétségen felül áll mégis, hogy hű tanítványa volt Dávidnak. A gönci zsinat előtt szerepelt hitvallásából éppen ezt ismertük meg.

2. Egri Lukács nézetei az 1568. jan. 6-i szikszói zsinatra kijelölt vitatételek tükrében

¶ Az 1566. jan. 22-i gönci zsinaton Károlyi Gáspárék nem tudták Egri Lukácsot antitrinitárius nézetei feladására rábírní, így az általa támasztott feszültség megszüntetése függőben maradt. Közben Egri — mint majd látni fogjuk — nemcsak tovább hirdette elveit, hanem az elkezdett úton radikális irányban még messzebb is haladt. Ezért Károlyi Gáspár esperes társai-val egyetértésben 1568. jan. 6-ra Szikszóra zsinatot hívott össze az Egrivel esedékes végső

²⁸ LAMPE—EMBER i. m. 147—150.

²⁹ Catechismus Ecclesiarum Dei. Claudiopoli, 1566. Ebben a Sententia Concors. RMK II. 99. LAMPE—EMBER i. m. 159—162. KATHONA Géza: A Heidelbergi Káté deformálódása az antitrinitárizmussal vívott harcokban. *Studia et Acta Ecclesiastica* I. A Heidelbergi Káté története Magyarországon. Bp., 1965. 93—129.

³⁰ KANYARÓ Ferenc: Néhány vonás az unitarizmus történetéből. *Ker. Magvető* XLV/1910. 16.

leszámlálás foganatosítására.³¹ A Göncön 1567. nov. 17-én kelt meghívóhoz³² mellékelte 24 pontban felsorolva a zsinaton megvitatásra kerülő tetteket.³³ Az volt a feltett szándéka, hogy a szikszói gyűlésre meghívja az Egri nézetei által hasonlóképpen fenyegetett felső-magyarországi öt szabad kir. város lutheránus, valamint a tiszántúli kerület helvét hitű lelkészeit is. E nagyszabású vállalkozás sikere érdekében két nappal a meghívó kibocsátása után Károlyi Szikszai Fabricius Balázs sárospataki rektorral és Mohi Ferenc borsodi esperessel levélben fordult a Kassán székelő Schwendi Lázár felső-magyarországi főkapitányhoz a már összehívott zsinat engedélyezése, erre Egri Lukács megidézése, a tiszántúli helvét irányú lelkészek részére *salvus conductus* biztosítása és a felső-magyarországi öt szabad kir. város lutheránus lelkészeinek részvételre kötelezése érdekében.³⁴ Az öntudatos lutheránus Schwendi azonban — úgy látszik, a vitatkozásra kitűzött tettek egynémelyikével szemben érzett aggodalma, de alkalmasint a tanácskozás helyéül kijelölt református jellegű Szikszó felől támadt bizalmatlansága miatt is — nem járult hozzá a már kitűzött zsinat ily széles körben való megtartásához, úgy hogy az Károlyi eredeti szándékától eltérően csak a borsodi egyházmegye helvét hitű lelkészeinek tanácskozására szűkült össze, mégis úgy, hogy résztvett rajta a Tiszántúlról Méliusz és több tekintélyes lelkész.³⁵ A zsinat határozataiból csak a XIII. sorszámmal jegyzett pont maradt fenn, mely a vitatkozásra kitűzött tettek közt a XXIV. helyen szerepelt, s az úrvacsoránál kárhoztatta az ostyavételt, s előírta a közönséges kenyér használatát. A többi határozat ismeretlen, de gyanítható, hogy a vitatétek közül a zsinat illetékességének össze-
szűkülése és Egri Lukács távolléte miatt több nem is került tárgyalásra.³⁶ Számunkra azonban nem ez a jelentéktelenségbe kényszerült zsinat, hanem a rá kijelölt vitatétek a beszédek.

Semmi kétség sem férhet ahhoz, hogy a szikszói tettek Egri Lukács legkirívóbb tanításainak cáfolatát nyújtják anélkül, hogy a heterodox nézetek szerzőjének neve említettne. Gondosan átvizsgálva azokat, nem is egy meglepetésben lesz részünk. Az egyik feltűnő dolog, hogy Egri a gönci zsinat óta túljutott már Gentile irányzatán, mely ha levezetett, függő formában is, mégis lényegében még elismerte a Fiú és Szentlélek istenségét. Az I—XII. sorszám alatti tettek olyan tanításokat cáfolnak, melyek tagadják az egy Istenben három megkülönböztetett személy felvételét (II., IV., V., X.), kétségbe vonják a Fiú és Szentlélek azonos, önmagukban létező istenségét (III., VI., VII., IX., XI.), s egyedül az Atyát tekintik öröktől fogva való, kezdet nélküli Istennek (XI.). A hivatkozott tettek kénytelenek megvédeni a Krisztus kettős természetéről szóló tanítást (VIII.) és tagadni azt az újszerű állítást, mintha a teremtésben az ember Krisztus lett volna az ember ősképe (XII.). Az elítélt nézetek szerzőiül Sabellius, Servet és Gentile említettnek, közöttük egészen iránymutató Servet neve. *Summa summarum*: Egri Lukács az 1566. jan. 22-i gönci zsinaton szerepelt mérsékelt antitrinitárius felfogását elhagyta és Gentile irányából Servet jóval radikálisabb álláspontjához érkezett el. Ez újabb szemléletét majd részletesen méltatjuk a kassai zsinaton vitatott 27 propozíciója tárgyalása során.

Sokkal nagyobb meglepetést tartogatnak számunkra a szikszói vitatétek közül a XIII—XXIV. sorszám alattiak, melyek arról tanúskodnak, hogy Egri Lukács antitrinitárius nézeteit egy sor spiritualista jellegű anabaptista tanítással párosította. Eddigi méltatásai során soha nem esett szó nevezettnek ily nagymérvű világnézeti balratolódásáról, de eddig a szikszói vitatétek sem képezték elemzés tárgyát. Hogy az ominózus tanítások Egrié voltak, már onnan is bizonyos, hogy a szikszói zsinat csakúgy, mint a megelőző gönci és az utána következő

³¹ KISS Áron: A XVI. században tart. magyar ref. zsinatok végzései. 613.

³² LAMPE—EMBER i. m. 171—173. Magyarul KISS Áron i. m. 613—616.

³³ LAMPE—EMBER i. m. 180—187. Magyarul KISS Áron i. m. 616—622.

³⁴ LAMPE i. m. 174—175. Magyarul KISS Áron i. m. 622—624.

³⁵ LAMPE—EMBER i. m. 178—179. KISS Áron i. m. 624—625. ZOVÁNYI Jenő: A szikszói zsinat kérdéséhez. *Ker. Magvető* LXVIII/1936. 262—265.

³⁶ LAMPE—EMBER i. m. 178—179. KISS Áron i. m. 624—625.

kassai, kizárólag csak az ő általa terjesztett nézetek cáfolásával foglalkozott. Legfeltűnőbb volt Egri újszerű elvei közül a predestináció tanának az a szélsőséges racionalisztikus beállítása, miszerint az üdvösség és kárhozat egyedül az isteni elővégzéstől függ oly értelemben, hogy a gonosztettek és jócselekedetek egyaránt predestinálva van az ember, így a bűnök és erénynek Isten a végső oka. Károlyi a szikszói vitatételekben Egri ezen tanítását egyszerűen azért tagadja, mert ellenkezik Isten természetével (*Errant et illi, qui Deum peccati et mortis causam niugantur, quia haec Deo contraria sunt. XIII. tétel*). Úgy látszik, Egri kétségbe vont véleményét Isten előrelátásával indokolta, következtetvén, hogy amit az előre lát, egyszerűmód akarja is. Károlyi általánosságban megengedi ezt, de hozzáteszi, hogy Isten a bünt nem akarta (XVII.). Feltétlenül taníthatta Egri az üdvre vagy kárhozatra való választásnál az ember bármiféle erkölcsi magatartását hiábavalóvá tevő determinizmust, máskülönben nem kellett volna Károlynak oly erőteljesen kihangsúlyozni az elvetettek szabad akaratból eredő felelősségét (XIV.) a bűnre kötöttségben (XV.), a megtartottak Szentlélek általi jócselekvési képességét (XVI.), de a kegyelem elveszítettségét is elbukásuk esetére (XX.). Abból a körülményből, hogy Károlyi a választás tényét az egyetemesen elhajlottak közül csak a hívőkre korlátozza (*Soli ergo credentes electi. XVIII.*), míg az el nem választottak szükségképpen elkárhozását vallja (XIX.), következtethető, hogy Egri a legmerevebb értelmezéssel hirdethette a reprobációt. Egri merev predestinácianizmusával szemben nyilván felléphettek olyanok is, akik az egyetemes elválasztás és a szabad akarat tanításában keresték a megoldást, így Károlynak ezek cáfolására is ki kellett terjeszkednie (XXI.). Mindent egybe véve: Károlyi Gáspár éles szemmel meglátta, hogy Egri Lukács mód felett egyoldalú és racionalisztikus predestinációértelmezése mögött egy olyan spirituális szemlélet húzódik meg, mely szerint a Szentlélek birtokosai nem vétkezhetnek, s ha mégis vétkeznének, ez nem árt nekik; akikben pedig nincs meg a Szentlélek, azok meg úgysem tehetnek róla, hogyha vétkeznek.³⁷

Az anabaptista spiritualizmus egyéb tanításai közül Egri Lukácsnak helyeselnie kellett még a felnőttkeresztséget, az eskütől való tartózkodást (legalább is a házassági eskü tekintetében) és a polygámiát is, mert Károlyi a szikszói vitatételekben ezeket külön támadta. A fent vázolt predestinácianizmus mellett a csecsemőkeresztség elvesztette minden értelmét, s a keresztség legfejlebb csak mint a választás pecsétje szerepelhetett azoknak az életében, akik mint felnőttek hitbéli és értelembeli képességeiknek teljes birtokába jutottak.³⁸ Károlyi a gyermekkeresztséget Egrivel szemben Istennek a választottak kisdedeire is kiható szövetsége címén veszi védelmébe (XXII.). Röviden kárhoztatja a többnejűséget is, mely az anabaptisták szemléletében ószövetségi biblikus és spiritualista-libertinus indokolással elismert életforma volt, s úgy látszik, hogy Egri Lukács részéről is legalább elvi helyesléssel találkozott. Károlyi egyszerű rosszállása sejteti, hogy Egrinek ez az állásfoglalása egyelőre távol volt még a gyakorlati kezdeményezéstől. Sokkal behatóbban foglalkozik Károlyi a házások esketésével, melyet az anabaptisták minden másfajta esküvel együtt elvetettek, s amelynek érdekében Egri Lukácsnak is nyilvánosan fel kellett lépnie. Károlyi a házasságot két fél szövetségének tekinti, s szerinte e szövetség megerősítésében az eskünek jelentős szerepe van (XXIII.). Ezzel szemben szolgáljon Egrinek némi mentségére az a körülmény, hogy egyes reformatori irányok szentírási alap híján maguk sem tekintették a házások esketését elengedhetetlenül szükségesnek. A vitatételek utolsó pontja elítéli az úrvacsorában az ostya használatát, és rendelkezik a közönséges vagy kovásztalan kenyér alkalmazása felől (XXIV.). Ezt a passzust eddig úgy kezelte a kutatás, mint az úrvacsorai jegyek minőségéről való adminisztratív intézkedést. Erről azonban szó sem lehet. A tiszáninneri vidéken már a Kopácsi István elnöklete alatt 1562-ben tartott tarczali zsinat bevezette az úrvacsorának az ostya helyett közönséges kenyérről való kiszolgál-

³⁷ RÉVÉSZ Imre: Debrecen lelki válsága 1561—1571. Bp. 1936. 22.

³⁸ F. TRECHSEL i. m. II. 78—79.

tatását,³⁹ éspedig oly hatályosan, hogy Kassa városának forrói jobbágyai 1565-ben már nem tudtak olyan papot kapni, aki nekik ostyával ossza az úrvacsorát.⁴⁰ A szóban forgó tétel nem is a kenyér használatának bevezetése, hanem egy ostyahasználatot visszaállító kezdeményezés ellen szerkesztett. A kezdeményező pedig anabaptista hatásra csakis Egri Lukács lehetett.

De honnan eredt Egri Lukácsnak ez az anabaptista spiritualizmusa, mellyel antitrinitárius felfogását kiegészítette? A gyermekkeresztség elvetését s talán a polygámia helyeslését illetően kaphatott indítást magától Dávid Ferencztől is. Méliusz ugyanis az 1568. febr. 2-i debreceni hitvita tézisei közé felvette a gyermekkeresztség mellőzésének és a polygámiának a kérdését, amit Dávid az 1568. márc. 3-i tordai zsinat jan. 20-ról keltezett meghívójában sérelmezett, mert — amint állítja — ő e tárgyakra nézve sem nyilvánosan, sem privátim nem nyilatkozott, így csak az ő neve befekettítése végett járt így el Méliusz. Mindazáltal a hivatkozott tordai zsinaton megvitatás tárgyául „Argumenta quibus paedobaptismus impetitur” címen Servet *Restitutio*-jából szó szerint átvéve kitűz 37 tételt,⁴¹ miáltal legalább a csecsemőkeresztséget elvető magatartására nézve mégis elismeri, hogy Méliusz vádjá nem volt alaptalan.⁴² Egyébként Wilini Sándor könyvének⁴³ általa eszközölt magyar nyelvű kiadása bizonyítja, hogy Dávid anabaptista oldalról is befolyása alá került a gyermekkeresztség-ellenes kritikának. A polygámia felkarolása miatt ellene hangoztatott vádat Dávid visszautasította. Az a körülmény azonban, hogy Méliusz vitatkozni kívánt e kérdés felett, mégis arra enged következtetni, hogy Dávid esetleg az ótestamentumi pátriárkák többnejűségéről mondhatott egyet-mást, amit némelyek túlzó biblicizmussal elcsavartak. Lehetségesnek kell tartanunk, hogy Egri Lukács Dávidnak e kérdésekben való vélekedéséről jól tájékozott volt. Semmi nyomát nem találjuk azonban annak, hogy Egri a predestinácianus spiritualizmus tekintetében az indítást Dávidtól kapta volna. Nevezett 1568 táján a predestináció tanát minden szélsőséges értelmezés nélkül vallotta, s még 1572 szeptemberében is ilyen értelemben kelt annak védelmére a dogmát elvető Sommer Jánossal szemben.⁴⁴ Csak 1573 elejéről van tudomásunk arról, hogy felléptek Kolozsvárott is a predestináció mereven szélsőséges értelmezéséről vallott nézetek. Palaeologus Jakab „De providentia” és „De peccato originis” c. kéziratosa műveiben veszi fel ezek ellen a küzdelmet. Ennek során Isten tulajdonságai közt megkülönbözteti a praesentia-t és a providentia-t, s megállapítja, hogy Isten előre látja az eseményeket, de nem befolyásolja azokat, még kevésbé okozója azoknak. Egyenesen Kálvint vádolja meg azzal, hogy a reprobáció tanával együtt szükségképpen a bűn Isten akaratából való származását is vallja. Szerinte Isten providentia-ja a gonoszítottakat is felhasználja a bűnösök fenytetésére, de Isten maga nem oka a bűnnek, hanem kizárólag csak a szabad akaratú bíró ember.⁴⁵ Dávid e megnyilatkozással egy időben is felhívta Palaeologus figyelmét a predestinációt és egyéb tanításokat igazoló bibliai helyekre,⁴⁶ és e dogmát illetően tisztán tartotta felfogását a szélsőséges spiritualista nézetektől. Sőt még ezután is hosszú ideig kitartott a predestináció mellett, s csak az 1578 márciusában tartott tordai zsinaton fordult szembe azzal, mikor végül is arra a nézetre jutott,

³⁹ KISS Áron i. m. 290. ZOVÁNYI Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp., (1922) 406.

⁴⁰ ZOVÁNYI Jenő i. m. 421—422.

⁴¹ *Litterae Convocatoriae ad Seniores Ecclesiarum Superioris et Inferioris Pannoniae ad indictam Synodum Thordanam ad tertium Martii diem, additis Thesisibus. Albae Juliae 1568.* RMK II. 110.

⁴² ZOVÁNYI Jenő: Pár szó a debreczeni hitvita ügyében. Prot. Szemle VI/1894. 397—398. BORBÉLY István: A magyar unit. egyház hitelvei a XVI. században. 43. Uaz: A mai unit. hitelvek kialakulásának története. Kolozsvár 1925. 17—18.

⁴³ Könyvecske az igaz keresztyéni keresztségről stb. Kolozsvár 1570. RMK I. 80.

⁴⁴ PIRNÁT Antal: Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570-es Jahren. Bp., 1961. 46—47.

⁴⁵ I. m. 73—74.

⁴⁶ I. m. 71.

hogy e dogmát „Luther és Kálvin nem helyesen fejtették ki”.⁴⁷ Nyilvánvaló tehát, hogy Egri Lukács 1568 körül merev predestinácianizmusához a benyomásokat nem Dávid Ferenctől nyerte. Ebből pedig arra következtethetünk, hogy más különleges elveit sem őtöle kölcsönözte, hanem részben abból a forrásból, melyben predestinácianizmusa gyökerezett, részben azzal rokon európai anabaptista gyakorlatból.

A Tiszáninnen, hol Egri Lukács tevékenykedett s hova szellemi befolyása elsősorban kiterjedt, már korán színhelye volt az anabaptisták működésének. Vallásgyakorlásuk emléke nem múlhatott el minden nyom nélkül, s valószínű, hogy az anabaptista szemlélet egyes elemei itt-ott felszívódtak a lutheránus és helvét konfessziók szerint szervezett egyházak vulgáris hitéletébe. Komoly oka lehetett Kassa városának, arra, hogy a Pető János magyar prédikátor részére 1559. máj. 19-én kiadott szolgálati instrukcióban megtiltsa egyebek közt az anabaptista tanítások felkarolását.⁴⁸ Az anabaptista szemlélet érvényesülését kell látnunk abban is, hogy még a Beza hitvallását elfogadó 1562. évi tarcali zsinat is külön határozatban szüntette meg a keresztelekor történő névadást, mellőzte a házások esketését, sőt voltak a zsinat tagjai közt olyanok is, kik a csecsemőkeresztelezés ellen nyilatkoztak.⁴⁹

Igen valószínű, hogy az a következetesen keresztülvezetett predestinácianizmus, ami a szomszédos tiszántúli területen 1561 táján Arany Tamás spiritualista eretnekségével a színtérre lépett, a Tiszáninnen is kezdett elterjedni. Mindaz, ami Egri Lukács rendszerében predestinácianizmus és spiritualizmus, megtalálható Arany Tamás tételeiben, a felnőttkeresztelezés és a polygámia kivételével. Feltételezhető azonban, hogy Arany a csecsemőkeresztelezés elvetéséről s talán a többnejűség helyesléséről is csak óvatosságból hallgatott 1561-ben, mert ez elvek minden más hasonló beállítottságú irányzat eszmevilágában megtalálhatók voltak, kiváltképpen az anabaptistákéban. Ismeretes, hogy Arany Tamás extrém értelmezett predestinációtana felső-olaszországi és délkelet-svájci eredetű, s *Francesco Calabrese* vettani és *Girolamo Milanese* lawini lelkészek tanítására vezethető vissza. Ők egyértelműen úgy kezelték a páli választást, mint abszolút principiumot, azaz minden történésnek forrását. Amit az ember tesz, legyen az jó vagy rossz, erény vagy bűn, sőt akár a legnagyobb gonosztett is, Isten tanácsvezetéséből van, aki úgy az egyiket, mint a másikat különbség nélkül akarja, s mindkettőben egyaránt tetszését találja. Természetes következménye e felfogásnak, hogy a jócselekedetek haszontalanok, a gonosztettek pedig nem ártanak, mert az ember üdvössége vagy kárhozata magatartásától függetlenül előre meg van határozva.⁵⁰ Nem idegen Arany Tamás predestinácianizmusa *Camillo Renato* szellemiségétől sem, aki az 1540-es évek közepétől Felső-Olaszországban működött. Szerinte az újjászületés a Szentlélek abszolút kegyelmi munkája a választottakban, s a kegyelem e munkájával szemben nincs jelentősége se Krisztus érdemének, engesztelő áldozatának, sem a sakramentumoknak és a törvénynek.⁵¹ Ebből az Arany Tamás által kolportált latin anabaptista eszmevilágból meríthette Egri Lukács fentebb ismertetett összes predestinációs nézeteit. Más tanításainál nem tisztázható ily határozottan az eredet európai háttere, de az Arany Tamástól való függés megállapítható. Vonatkozik ez a házások esketésének mellőzésére, melyről Arany Tamásnak ez a véleménye: „Az eskütésnek nem kell lenni a házasságban a lelki pásztor által, mert nincs az Írásban.”⁵² Figyelemre méltó a helyzet

⁴⁷ POKOLY József: Az erdélyi ref. egyház tört. I. 264.

⁴⁸ KEMÉNY Lajos: A reformáció Kassán. Kassa 1891. 92—93.

⁴⁹ KISS Áron i. m. 293. ZOVÁNYI Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. 346., 406.

⁵⁰ F. TRECHSEL i. m. II. 77—78. D. CANTIMORI i. m. 46. E. M. WILBUR: A History of Unitarianism Socinianism and its Antecedents. Cambridge, Massachusetts 1947. 99—103. RÉVÉSZ Imre i. m. 22—23.

⁵¹ F. TRECHSEL i. m. II. 85—107. D. CANTIMORI i. m. 64—80. E. M. WILBUR i. m. 102—106. RÉVÉSZ Imre i. m. 24.

⁵² RÉVÉSZ Imre i. m. 33.

az úrvacsorában a kovászos kenyér ostyával való felcserélésénél, hol Arany nézete a következő: „Szükség ostyának, oltárnak, pap öltözőnek, kámzsának, fülbe való gyónásnak és egyéb cifráknak lenni az Anyaszentegyházban. Nem oszthatni asztalon, pohárból, kovászos kenyérrel avagy rozs, köles, árpa, avagy cirok kenyérrel az Ur vacsoráját.”⁵³ E tekintetben van módunk mélyebben is visszapillantani. Arany Tamásra bizonyára hatást gyakorolt Stancarónak, valamint az észak-olaszországi és délkelet-svájci anabaptistáknak Rómához hajló kultuszi konzervativizmusa. Egri Lukácsban is rokonszenvet támasztott ez a romanofil liturgiai gyakorlat. Ez ellen intézkedik a XXIV. számú szikszói vitatétel. A gyermekkeresztelés elvetése és a polygámia elfogadása tárgyában lehet, hogy Arany később nyilvánított véleménye volt számára irányadó, de ha nem így volna, akkor is kétségtelen, hogy ezek követésével jellegzetes anabaptista gyakorlathoz igazodott.

Mindebből nyilvánvaló, hogy Egri Lukács spiritualista-libertinus nézeteit készen találta a debreceni anabaptizmusban. Ez pedig csak úgy volt lehetséges, hogy Méliusznak Arany Tamás mozgalmát Debrecenben csak papírforma szerint sikerült felszámolnia. Az elítélt tanítások sokak előtt népszerűek és kedveltek voltak, s követői hangot is adhattak nézeteiknek. Soraikban lehetett nem is egy debreceni bennszülött család, kik ellen közigazgatási intézkedések nem voltak igénybe vehetőek, ezért volt kénytelen Méliusz évek során át sorozatosan megismételtetni a zsinati kánonok elítélő nyilatkozatait. Az 1562. évi Debrecen—Egervölgyi Hitvallásban újból cáfolja a nézetet, hogy Isten oka a bűnnek,⁵⁴ és elítéli a többnejűséget.⁵⁵ Még az 1567. évi debreceni latin és magyar szövegű hitvallásban, valamint az 1570. évi csengeri hitvallásban is kénytelen kitérni a bűn és Isten viszonya tisztázására.⁵⁶ Az 1567. évi Nagyobb Cikkekben síkra kell szállnia a házások esketéséért és a csecsemők megkereszteléséért,⁵⁷ s utóbbi kérdésben újból meg kell nyilatkoznia az 1570. évi csengeri hitvallásban is.⁵⁸ S hogy az annyira kényes és ominózus tanok nem egykönnyen halnak el, mutatja Méliusznak Hebler Mátyással 1564-ben folyt vitája, melyre az adott okot, hogy Hebler a debreceni egyházat egyebek közt azzal vádolta, hogy predestinációval kapcsolatban tanítják ott a reprobációt, elvetik a szabad akaratot, elhagyják a házások esketését, bűnszerzőnek vallják az Istent és gyakorolják a többnejűséget.⁵⁹ Sok ténybeli alapja lehetett az elkerülhetetlen torzítások dacára is e vádaknak, és távolról sem lehet állítani, hogy azok kivétel nélkül csak kitalált rágalmak voltak. Egyedül abban nem volt igaz Heblernek, hogy a disszidens nézeteket és szokásokat Méliusz rovására írta. Debrecenbe befészkelte magát az anabaptizmus s volt ereje ahhoz is, hogy hatását onnan kiterjessze. Arany Tamás elkárhoztatott pregnáns nézetei a Tiszáninnen Egri Lukácsnál bukkannak fel. Hogy miként jutott azokhoz, előttünk ismeretlen. Mit sem tudunk arról, hogy Debrecenben megfordult volna vagy bárkivel is az ottani anabaptisták közül kapcsolatot tartott volna fenn. Feltételezhető azonban, hogy az Arany által hirdetett és meggyökerezett elvek Debrecenből kiindulva eljutottak a Tisza másik oldalára is, elősegítve a tokaji révén át Hegyalja felé folytatott élénk kereskedelmi tevékenységgel. Mi csak aényt ismerjük, hogy Egri Lukács eszmevilágában Arany megbélyegzett tanai 1568 táján a tiszáninneri vidéken új reneszánszhoz jutottak el, sőt a gyermekkeresztelés elvetésére és a polygámia helyeslésére vonatkozó nézetekkel kibővültek, s ily formában Servet antitrinitárius rendszerével egyesítették

Hogy tanítása maradandó nyomot hagyott a lelkekben, bizonyítja magának Méliusznak 1570. ápr. 7-én elégtétellel közölt híradása, hogy Egerben Ungnad Kristóf kapitány üldözi a

⁵³ I. m. 37.

⁵⁴ KISS Áron i. m. 90.

⁵⁵ I. m. 285.

⁵⁶ I. m. 478—480, 542, 671—672.

⁵⁷ I. m. 576, 597.

⁵⁸ I. m. 669.

⁵⁹ ZOVÁNYI Jenő i. m. 434—437

„kanokat”, akik alatt nyilván az eltávozott Egri követőit értette. Ugyanezen alkalommal említi Méliusz az újító Gárgyános Máté és Mezőgyáni Ambrus hitük miatt erőszakos halálát is, ami ha tényleg Egerben történt, az anabaptizmussal állhatott kapcsolatban.⁶⁰ Az is bizonyos, hogy Egri magvetéséből sarjadhathott ugyancsak 1570-ben Ungnad Kristóf kemény fellépésével szinte egy időben az egri végvár helyőrségének kebelében az az anaptista-színezetű megmozdulás, mely a Karácsony György török elleni csodás hadjáratával vállalt közösséget. Az egri katonáknak a törvénykezéstől, szitkozódástól és esküvéstől való tartózkodása jellegzetes anabaptista magatartás, s ez arra mutat, hogy soraikban sokan gondosan ápolták és őrizték volt lelkipásztoruktól szerzett benyomásaikat, melyek annak távozása után négy évvel is képesek voltak az aktivizálódásra.⁶¹ Ez utóbbi megmozdulás egyben azt is sejteti, hogy Egri antitritárius-anabaptista nézeteit apokaliptikushát térbe állította, de e szemléletének fennmaradt írásaiban nem maradt nyoma.

Egri Lukács antitritárius-anabaptista tanításainak számos hitvallója maradt továbbra is Egerben. Szikszai Hellopoeus Bálint, aki 1567-től iskolarektor, majd 1568-tól 1573 elejéig Egri Lukács lelkész utóda volt Egerben, rendkívül érdekes és részletes adalékokat közöl a város 1574 körüli vallásügyi viszonyairól. Eszerint a római katolikus egyház intézményei élükön a székes káptalannal még sértetlenül fennállottak, s Szikszai Hellopoeusnak a nagyszámú áldozópappal, valamint a várórség parancsnokával szemben szakadatlan harcokban kellett oltalmaznia a más oldalról is szorongatott ortodox református egyházat, melynek hívei a népességnek csak egy kisebb részét képezték.⁶² A református egyház korántsem volt itt a reformáció egyetlen képviselője. Voltak itt lutheránusok is, akik Brentius és Flacius merev fogalmazásában vallották, hogy az úrvacsorában „együtt és egyszersmind vagy az kenyérral az Krisztus teste és az borral a Krisztus vére”, vagyis „*hogy in pane, cum pane, sub pane, penes panem, iuxta panem kelljen keresni az Krisztus testét*”.⁶³ Szikszai Hellopoeus nagy gondot viselt arra, hogy ezt az úrvacsorai felfogást élőszóval és irodalmi úton rendszeresen cáfolja. A református egyház legveszedelmesebb ostromlói azonban az Egri Lukács által visszahagyott antitritárius anabaptisták voltak, akik „*az Jézus Krisztus örökké való Istenségét az Szent Lélekkel egyetemben*” tagadták és a predestinációt a legszélsőségesebb determinizmus szemléletében értelmezték, mondván: „*... ha nem választattál, soha annyi jót nem cselekedhetel, hogy idvözülj, ha pedig választattál, soha annyi gonoszt nem tehetsz, kiért el véssz. . .*”⁶⁴ Sőt ugyanezek a kárhozatra választással kapcsolatban végkövetkezményül levonták azt a tanítást is, hogy a bűnnek is Isten a szerző oka.⁶⁵ Ugyancsak Szikszai Hellopoeus nyilatkozatából tudjuk, hogy a merev predestinácianizmus Egerben és vidékén reakciót támasztott maga ellen, amennyiben találkoztak olyanok is, akik a megigazulásnál synergikus értelmezéssel szerepet tulajdonítottak a szabad akaratnak, s mint „*félig keresztények, félig Pelagiánusok*” azon a nézeten voltak, hogy a megtérést „*Isten Szent Lelke által kezdi, az akarat vele egyetemben munkálkodik*”, sőt hivatkoztak Basiliusra is, aki ezt mondta: „*Csak akarjad, Isten elődben kerül.*” Még jellemzőbb ezekre a jelszavuk: „*Si non es praedestinatus, fac ut praedestineris*”.⁶⁶ És 1574 körül, mikor Szikszai Hellopoeus e tudósításait írta, még jelentős volt

⁶⁰ Méliusz „*Igaz Szent Irasbol ki Szedettét Ének*” c. Debrecenben 1570-ben megjelent műve Mágócsi Gáspárhoz és feleségéhez, Massai Euláliához intézett ajánlásában. RMK I. 78.

⁶¹ FORGÁCH Simon széljegyzete testvérének, Ferencnek művéhez. Magyar Történelmi Emlékek. Írók XVI. Pest 1866. 454. RÉVÉSZ Imre i. m. 70–71.

⁶² SZIKSZAI HELLOPOEUS Bálint: *De sacramentis in genere*. Genf, 1585. A Bezához 1574-ben intézett ajánlólevél +7/b—+8/a lev. RMK III. 742.

⁶³ SZIKSZAI HELLOPOEUS Bálint: *Az mi Keresztyéni hitöknnek és vallásonknak három fü Articulussáról*. Debrecen 1574. A3/b, N2/b—N3/a lev. RMK I. 100.

⁶⁴ A4/a—b, D2/a lev.

⁶⁵ I. m. K1/a lev., továbbá SZIKSZAI HELLOPOEUS Bálint 1573-ban ismeretlen helyen kiadott címlap nélkül fennmaradt katekizmusa G1/b levelén. RMK I. 371.

⁶⁶ SZIKSZAI HELLOPOEUS Bálint: *Az mi Keresztyéni hitöknnek stb*. A2/b—A3/a lev.

az effajta eretnekek száma Eger vidékén, mert elveiknek megfelelő prédikátorokat is tudtak szerezni maguknak, „kik nékik tetszenek és azokat az igaz tanítókhoz képest szinte úgy böcsülük, táplálják, mint Jezábel az sok Bál papjait Illés ellen.”⁶⁷ Mindezekből látható, hogy Egri Lukács egri működése az antitrinitárius és anabaptista eszmék jegyében nagy népmozgalmat támasztott, mely ellen Szikszai Hellopoeus Bálint majd hét évre menő erőfeszítése csak szerény eredményekre tekinthetett vissza. A reformáció híveinek egy kisebb részét sok küzdelem között megtartotta a helvét reformáció ortodox nézetei mellett, az antitrinitárius-anabaptista tábor, ha nem is bírta felszámolni, legalább a felnőttkeresztesés gyakorlásánál gátak közé szorította. Erre enged következtetni az a magatartása, hogy műveiben a gyermekkereszteség elvetését illetően támadó kedve és apparátusa lényegesen mérsékeltebb, mint egyéb kérdéseknél. Feltételezhető az is, hogy a felnőttkeresztesés visszaszorításában része lehetett az egri káptalanak is.

Egri Lukács anabaptista-spiritualista nézetei eredetének vizsgálatánál nem hanyagolható el az a hatás sem, ami a szomszédos Lengyelországból jelentkezhetett. Az itteni antitrinitáriusok körében az anabaptista jellegű tanítások hívei már kezdettől fogva többségben voltak. Legnagyobb hatású teológusai egyike, Grzegorz Pawel (Pauli) antitrinitárius rendszerébe beépítette az anabaptisták társadalmi és politikai elveit, köztük több oly jellegzetes tanítást, mint az eskütől, törvénykezéstől, hivatalviseléstől való tartózkodás, s hittani nézeteikből is átvett oly feltűnő megnyilatkozást, mint a lélekalhál.⁶⁸ Anabaptista nézetek kifejtését tartalmazza a Lengyelországban ismeretlen helyen és időben névtelen szerzőtől „*O prawdziwej śmierci zmartwychwstani i zywocie wiecznym Jezusa Chrystusa Pana naszego*” címmel megjelent munka, melyet a lengyel kutatók Gregorz Pawelnek tulajdonít, s megjelenését az 1560-as évek végére helyezi.⁶⁹ Bár arról is van tudomásunk, hogy nevezett 1568-ban lengyelre fordította Blandratának *Aequipollentes ex Scriptura phrases* c. munkáját, majd 1569-ben két kiadványát is Dávid *De Regno Christi . . . De Regno Antichristi* (Gyulafehérvár, 1569. RMK II. 120.) c. könyve felhasználásával készítette el,⁷⁰ ami az erdélyi hitsorosokkal való szoros kapcsolatára mutat, mégis a lengyel anabaptista nézetek hatása Erdélyben egyelőre csak a gyermekkereszteség elvetésében érvényesült, míg a lélekaluvás tana csak később jelentkezett. A nemesi és kispolgári alapra helyezkedő erdélyi antitrinitárius mozgalomnak a lengyel anabaptista társadalmi és politikai elvekkel való megteremkenyülése pedig egyenesen lehetetlennek bizonyult. Utóbbi nézeteknek meggyökerezésére hasonló társadalmi okból a tiszáninneni vidéken sem kerülhetett sor. De nincs semmi lehetetlen annak feltételezésében, hogy a Lengyelországban meghonosodott anabaptista szellemiség egyes hittani elvei és kegyességi szokásai ösztönzőleg hatottak a Tiszáninnen meghúzódó hasonló irányú olyan kezdeményezésre, mint amilyen az Egri Lukácsé volt. A két szomszédos területet intenzív gazdasági érintkezések hatották át, s ezeknek szellemi kölcsönhatásokkal való párosulása természetes folyamatnak tekinthető. Ennek közelebbi részletei azonban ez idő szerint ismeretlenek.

Legvégül arra az eddig homályba takart kérdésre is megfellehetünk, miért nem volt hajlandó Schwendi Lázár Károlyi Gáspáréknak a felső-magyarországi öt szabad kir. városbeli lutheránusok és a tiszántúli helvét irányúak bevonásával 1568. jan. 6-ra Szikszóra összehívott zsinata megtartásához hozzájárulni. Schwendi és Hilarius Tamás, a kassai lutheránus vezető lelkész nem akarták egy református befolyás alatti közös zsinaton Egri Lukács predestinácianizmusa felett a vitatkozást, mert ismerve a két rokonfelekezetnek e kérdésben vallott eltérő véleményét, a vita lassan az Egri elleni közös állásfoglalás helyett a lutheránusok és reformátusok egymás elleni vitájává fajulhatott volna, ami Szikszón Hilariusék javára semmi jót sem ígért.

⁶⁷ I. m. A4/b lev.

⁶⁸ PIRNÁT Antal i. m. 66., 82–83.

⁶⁹ I. m. 152–153, 208. BORBÉLY István: A main unit. hitelvek kialakulásának tört. 23.

⁷⁰ BORBÉLY István i. m. 22–23.

Mínthogy azonban a közös veszedelem fenyegetése az antitrinitárizmus felől tényleg fennállott, kéznél fekvő volt lutheránus részről a készség, hogy a vita a nekik jobban megfelelő Kassán tartasson meg, s ez alkalommal csak a szentháromságtani elvek tárgyalására kerüljön sor melynek ortodox értelmezésében a két fél egyetértése és együttműködése eleve biztosítva volt.

3. Egri Lukács 27. propozíciója az 1568. jan. 27-i kassai zsinaton és a felette folyt vita

Schwendi Lázár intézkedésére a mindkét fél által óhajtott közös zsinatot Hilarius Tamás kassai első lelkész lutheránus ellenőrzés alatt álló helyre, Kassára 1568. jan. 27-re tűzte ki, s ide a felső-magyarországi öt szabad kir. város lutheránus papjain kívül meghívta a tiszáninneni helvét hitvallású lelkészeket is. A Kassáról kiinduló kezdeményezést sürgőssé tette az a körülmény is, hogy az antitrinitárizmus — mint már említettük — e városban ez időre már ismételtelen jelentkezett. Az itt készült hitvallást aláíró lutheránus és református papok névsorából megállapítható, hogy e zsinatra a helvét hitű papok közül csak a tiszáninneniek hívtak meg, tehát ez alkalom csak a Schwendi ellenőrzése alatti terület papjainak tanácskozása volt, s Méliusz, ha történetesen nem is foglalta volna le őt a Dáviddal 1568. febr. 2-án Debrecenben tartott vitája, a főkapitány elzárkózása miatt akkor sem jelenhetett volna meg Kassán. A tiszántúli református atyafiaknak a kassai zsinatról való távoltartása mutatja, mily gondosan vigyázott Schwendi arra, hogy ez a gyűlés ne válhasson egy helvét irányú többség öncélú propagandatevékenységének színhelyévé, s kizárólag csak Egri Lukács antitrinitárius nézeteinek megcáfolására szorítkozzon. Egrinek a zsinatra való megidézéséről is Schwendi gondoskodott. Nevezett meg is jelent, s a Szentháromság felől való vélekedését 27. propozícióban terjesztette elő,⁷¹ melyen megindult a vita. A kassai zsinaton lutheránus és református részről mintegy 45 lelkész vett részt, köztük oly jól felkészült egyéniségek, mint az előbbiek sorában Hilarius Tamás kassai első pap, Bels Benedek eperjesi lelkész, esperes, Plattner Antal lőcsei, Megander Bálint iglói, Koch Cyriak szepesváraljai lelkész (ez utóbbi kettő az 1569. évi Confessio Scepusiana szerkesztői) és Fabri Tamás bártfai rektor; az utóbbiak sorában pedig Balsaráti Vitus János az idő szerint orvosdoktor, Czeglédi Ferenc lizskai lelkész, zempléni esperes, Szikszai Fabricius Balázs sárospataki rektor, Károlyi Gáspár gönci lelkész, kassavölgyi esperes, Hevesi Mihály miskolci lelkész, borsodi esperes és Szikszai Gergely az időben ismeretlen helyen működő lelkész, ki kevéssel utóbb ungi esperes lett.⁷² Alkalmassint ők lehettek a vita szónivői, míg annak elnöki tisztét, abból következtetve, hogy a zsinatot ő hívta össze, s azon közegyetértéssel megalkotott hitvallás⁷³ aláíróinak élén is az ő neve áll, a helybeli elsőlelkész, Hilarius Tamás töltötte be. Az ő művének az a válaszirat, mely 27. tételben és antitézisben cáfolja Egri Lukács ugyanannyi számú propozícióját.⁷⁴ Ez valamint Egri munkálata, elsőrangú forrás annak az antitrinitárius eszmevilágnak további megismeréséhez, mely oly nagy nyugtalanságot támasztott a tiszáninneni vidéken. Már az 1568. jan. 6-i szikszói zsinat vitatételei mutatták, hogy Egri Lukács eszmevilágában az 1566. jan. 22-i gönci zsinat óta jelentős balrafordulás következett be. Most a kassai propozíciók segítségével részletesen tisztázható, hogy ez a radikalizálódási folyamat milyen mértékben és irányban befolyásolta háromságtani felfogását. Ennek kiderítése azért is fontos, mivel az Egri Lukácsot inspiráló kolozsvári antitrinitárius mozgalom szemléletében is ez idő alatt gyökeres változások mentek végbe.

Egészen új elem Egri Lukács kassai tételeiben az istenismeret forrásául a szentírási kijelentés mellett a szubjektív reveláció elismerése. Két évvel ezelőtti hitvallásában e tekintetben még

⁷¹ LAMPE—EMBER i. m. 187—196.

⁷² I. m. 214.

⁷³ I. m. 211—213. Magyarul KISS Áron i. m. 626—628.

⁷⁴ I. m. 196—211.

egyedül csak a szentírás mellett kötötte le magát, de mint láttuk, Károlyi Gáspár nem tekintette őszintének e nyilatkozatát, és jónak látta az azt helyeslő véleménye mellett a szentírási lehetségeken túlmenő egyéni kiejelentéseket elítélni, ami arra mutat, hogy Egrinek már akkor is lehettek megnyilatkozásai a szubjektív megvilágosodás mellett. A kassai propozíciók I. tételében még csak a „patefactio coelestis in Verbo Dei Tradita”-t jelöli meg az istenismeret forrásául, a IX. tételben azonban már „ex manifestatione coelesti desumpta”-nak, a XI. tételben pedig ehhez hasonló fordulattal „ex divina patefactione monstrata”-nak nevezi a szentháromságot, tehát a két utóbbi helyen a szakkifejezésből elhagyta már az „in Verbo Dei” megszőkítő jellegű megjelölést. És ez nem véletlen, amint Károlyi gönci megjegyzése sem volt véletlen. Egri úgy gondolta, hogy Isten két helyen ad magáról kijelentést: objektíve a szentírásban és szubjektíve a lélekben. Ennek megfelelően mondja a Szentháromságról a IX. tételben, hogy az mennyei kinyilatkoztatás gyanánt elfogadható, a szentírási kijelentésben azonban annak semmi nyoma sincs (Doctrina [de sancta Trinitate] Veteris Ecclesiae tanquam ex manifestatione coelesti desumpta bono sensu retineri potest etiamsi ipsa vocabula trina aut Trinitas ignota fuerit Prophetis et Apostolis.). Tehát az az alap, melyen Egri Lukács a Szentháromságot úgy ahogyan hajlandó tolerálni, nem a szentírási kijelentés objektív ténye, hanem a közvetlen reveláció szubjektív sugallata. E felfogása közvetlen forrását Servet azon közismert tanításában találhatjuk meg, hogy Istent önmagában egy teremtmény sem ismerheti meg, hanem csak kétféle úton, és pedig az Igében való önkijelentésben és a lélekben való önkinyilatkoztatásban.⁷⁵ Ehhez még csak annyit kell hozzátennünk, hogy Egri szemléletében e servetianus tanítás tekintélyét csak növelhette az előtte igen rokonszenves anabaptista kegyességi praxis hasonló álláspontja is. Jellemző, hogy amíg Károlyi a gönci zsinaton Egri jóhiszeműnek tetsző nyilatkozata dacára is szükségesnek látta az istenismeret szubjektív kezelése ellen óvást emelni, addig a kassai zsinat atyái annak nyílt jelentkezése ellen nem tartották szükségesnek a sikrázást.

A gönci hitvallással szemben Egri Lukács a kassai propozíciókban részletesebb és áttekinthetőbb foglalatát adja háromságtanának. Egészen új itt a Szentháromság ökonómiájának az ótestamentumból való kirekesztése (XXII.). Az egyetlen abszolút Isten atyai mivoltában ekkor még nem nyilvánította ki magát, csak annyi ismeretes róla, hogy öröktől fogva van Logosza és Lelke, akik által teremtett és fenntart minden látható és láthatatlan dolgot (XII.). Ezek egymáshoz való viszonyából annyit közöl csak, hogy az Atya feje az istenségnek, míg a Logosz és a Szentlélek öröktől fogva állagilag az Atya szubsztanciájában vannak, így azzal azonosak (XIX.). Azt azonban határozottan tagadja, hogy az egy Istenben öröktől fogva három megkülönböztetett hypostasis, személy létezett volna, mert ez több, nevezetesen három, sőt négy isten feltételezésére vezetne (XXII.). Mivel a Logosz és Szentlélek az Atyával öröktől fogva való szubsztanciális egységben az önálló hypostasis legcsekélyebb mértéke nélkül létezik, így azoknak a teremtésben való részvétele sem lehet személyes, hanem csak névleges. Ezzel pedig azt jelenti, hogy az ótestamentumban nem lehet Szentháromságról beszélni. Ezzel szemben elismeri ugyan a kassai zsinat hitvallása, hogy Isten önmagáról való kijelentését az ótestamentum homályosan tartalmazza s egész világosan csak az újtestamentum nyújtja (in Veteri Testamento quamvis obscure, in Novo Testamento autem multo clarius), mégis a kijelentés e fokozatos fejlődéséből arra a következtetésre jut, hogy a Háromság öröktől fogva megvolt Istenben.⁷⁶ Egri Lukács viszont azon a véleményen van, hogy Isten hypostasisairól atyaságáról és Háromságáról még mit sem tud az ótestamentum, sőt e fogalmak felismeréséhez csak az újtestamentumi kijelentés ad lehetőséget. E nézete kialakításához Gentilénél aligha talált támpontot, e tekintetben sokkal inkább Servet lehetett a mestere.

⁷⁵ F. TRECHSEL i. m. I. 125.

⁷⁶ LAMPE—EMBER i. m. 212—213. KISS Áron i. m. 626—628.

Servet tiltakozott az ellen, hogy az Atya ugyanolyan személy legyen, mint amilyen a Logosz és a Szentlélek, mert ez három, sőt a személyeket is magában foglaló istenfogalom figyelembevételével négy isten létezéséhez vezetne, s ezen felül az Atyát megillető teljes istenség felszámolását is jelentené. Ezért az Atya egyetlen szubsztanciája és istensége érdekében (Pater est tota substantia et unus Deus.)⁷⁷ a másik két személy önálló szubsztanciális valóságát és istenségét kétségbe vonta, s csak az egy Isten megjelenési módjainak, sajátos szakkifejezéssel: diszpozícióinak volt hajlandó elismerni azokat. Ekként szemléletében úgy a Logosz, mint a Szentlélek az abszolút Isten tevékenységének személytelen eszköze lett, s az isteni szubsztancia ortodox felfogás szerinti minden immanens belső megoszlása, tehát maga a Háromság is megszűnt. Ha használja is még Servet a Háromság terminusát, ez alatt kizárólag csak azoknak a diszpozícióknak együttesét érti, amelyekben az Isten hatalma teljességét kifejti.⁷⁸ Szerinte az őtestamentumban Isten diszpozíciói még el vannak rejtve, láthatatlanok, csupán a teremtéskor szerepelnek: Isten mindenható szavával, a Logosszal teremti meg a világot, s megelevenítő Lelke ott lebeg a mélység felett. Az újtestamentumban azután már a teremtő Logosz Jézusban, a megelevenítő Lélek pedig a tűz lángjában látható módon is megjelenik.⁷⁹ Amit Isten korábban az ő kimondott szavával, a Logosszal művelt, azt teszi most annak megtestesülésével, a Jézussal.⁸⁰ De egyik diszpozíció sem tartozik hozzá Isten lényegéhez, hanem azok kizárólag csak Istennek a világ egy bizonyos alkalommal fennálló adottságainak megfelelő megjelenési formái. Ezért lesz olyan idő, éspedig a világ végén, mikor diszpozíciókra többé nem lesz szükség. Ekkor Krisztus a hatalmat visszaadja az Atyának s a Háromság diszpozíciós ökonómiaja megszűnik: Isten minden lesz mindenkben.⁸¹ Az átértékelt Háromságnak ez a történeti jellegű, éspedig Krisztus eljövetele előtti és utáni szempont szerint eltérő értelmezése Servet teológiai rendszerének egyik jellegzetes vonása, mely párosulva a diszpozícióelmélettel az antitrinitárizmus későbbi fejlődésére elhatározó befolyást gyakorolt.

A kassai propozíciókban a Logosznak és a Szentléleknek az Atya szubsztanciájába bezárt személytelen, önállótlán, diszpozíciószerű létezése, de magának az így átértékelt szentháromság-fogalomnak kizárólag az újtestamentumra való korlátozása Servet-nek Egri Lukácsra gyakorolt feltétlen hatását mutatja. Megerősít az észleletünkben Egri Lukács részletes szentháromság-definíciója is, mely szerint a Háromság nem egyéb, mint az egy Atya Isten (akinek szubsztanciájában volt öröktől fogva a Logosz és a Szentlélek), a megtestesült Logosz, ki most már Krisztusnak nevezetik, és a látható formában megjelent Szentlélek, akik hárman János apostol tanúsága szerint egyek, azaz egy Isten, természetre, akaratra, istenségre és méltóságra nézve ugyanazok, bár a megjelenés, kinyilatkoztatás különféle hypostasisai, formái és sajátosságai által megkülönböztetnek. (Sancta Trinitas ex divina patefactione monstrata... non est aliud quam unus Deus Pater Creator omnium, et Verbum incarnatum Dei Filius unigenitus Patris Jesus Christus nominatus, et Spiritus Sanctus visibiliter manifestatus... qui tres, teste Johanne Apostolo unum sunt, id est, unus Deus sicut unius ejusdemque tum naturae, tum voluntatis, divinitatis ac dignitatis, quamvis diversis hypostasisibus et formis proprietatibusque manifestationis distinguantur. XI. tétel.) Nyilvánvaló e fogalmazásból, hogy a Szentháromság a Logosznak megtestesülésével, tehát Krisztus megszületésével és a Szentlélek galamb és tűz formájában való megjelenésével jelentetik ki, tehát az újtestamentum világához tartozik. Az is kétségtelen, hogy itt a Háromság nem önmagától való, megkülönböztetett, személyszerű hypostasisokból, hanem három diszpozícióból áll egészen Servet szemlélete szerint, amit bizonyítanak a Hypostasisal szinonim forma és proprietatis kifejezések (XI.). Krisztus és a

⁷⁷ F. TRECHSEL i. m. I. 74.

⁷⁸ I. m. I. 72, 74

⁷⁹ I. m. I. 89—90.

⁸⁰ I. m. I. 79.

⁸¹ I. m. I. 87—88.

Szentlélek itt már nem megkülönböztetett isteni személyek, hanem az egyetlen Isten megjelenési formái és sajátságai, melyekkel kijelenti magát. Nem immanens valóságok, hanem eszközi rendeltetésű diszpozíciók, melyeket az egy Isten saját manifesztációjára használ fel, jóllehet e formákat ez alkalommal az egy Isten oszthatatlan istensége tölti ki. A diszpozíciók nem isteni lények, de ahol megjelennek, az egy Isten tökéletes istensége van jelen. A hypostasis fogalmának e teljes felszámolása és új jelentéssel megtöltése dacára Egri Lukács mégis a sabelianusokat vádolja azzal, hogy az egy isteni szubsztanciában az Atya, Fiú és Szentlélek hypostasisai közt nem tesznek különbséget (XXI.). S hogy Egri Lukács Servet szellemében nem öletszerűen tesz a hypostasis és proprietas (személy és tulajdonság) közé egyenlőségi jelet, bizonyítja, hogy a kassai prozopozíciókban még három ízben ismétli meg ezt (XVIII., XXI., XXV.). Fentiek után nem lehet kételkedni abban, hogy Egri Lukács antitrinitarizmusában a gönci zsinat óta Servet irányában eltolódás ment végbe.

Csak természetes, hogy az Egri Lukács háromságtanában történt változások a krisztológia problémáin is éreztették hatásukat. Krisztus, bár szerves kapcsolatban van az egzisztenciája előtti Logossal, nem azonos azzal, hanem egészen újtestamentumi jelenség. Akkor lép bele a világba és kezdi meg hypostatikus életét, mikor az örökkévaló Logosz testben, azaz csorbítatlan emberi természetben és személyben megjelenik. (Postremo Verbum Dei aeternum in carne, id est, natura et persona humana integra manifestatum est. XIX. tétel.) Rendkívül finom fogalmazásban van itt leszögezve, hogy Isten örökkévaló Logosza Krisztusban emberré lett. S ez a tanítás egészen a Servet-é, aki szerint a Logosznak az Atyából való kilépése az ember Krisztus elküldésével esik egybe.⁸² Mert Isten elhatározta, hogy az ő diszpozícióit testben kinyilvánítja, s amit korábban az ő kimondott szava által művelt, azt fogja most Krisztus testben cselekedni az ő hatalmával. Eképpen Isten hatalmas Logosza az elemeknek összevegyülése nélkül átment a test anyagába, valóságos emberi test lett, miért is Krisztus most embernek és testnek nevezetik.⁸³ Úgy kell azonban ezt érteni, hogy az Atya istenségének egész teljessége lett testté a Krisztusban,⁸⁴ s nem annak csak egy része.⁸⁴ Éppen ezért nincs most már Istenben más hypostasis, mint maga az ember Krisztus.⁸⁵ Egri Lukács érthető okból nem fejezi ki tanítását ilyen nyíltan és leplezetlenül, mint Servet, mégis formulázásain mindenütt érezhető, hogy azzal tart. A kassai prozopozícióknak nincs egyetlen olyan passzusa, melyben pálcát törne Krisztus istensége mellett, ellenben számos ismétlésben nyilvánítja ki, hogy a Háromság második hypostasisa kezdettel bír s az újtestamentum szférájába tartozik. Még abban a tételben is, ahol Krisztus isteni és emberi természetéről nyilatkozik, félreérthetetlenül kifejezi azon nézetét, hogy itt a két természet elválaszthatatlan és elegyedés nélküli egységéről van szó s ez az egység az Isten egyszülött Fia (XIV.). S hogy mit ért „Isten egyszülött Fia” alatt, érthetően megvallja, mikor Krisztus e címét kizárólag emberi születése oldaláról indokolja (XV.). Hitében Krisztus nem más, mint isteni hatalommal felruházott ember. Más tételein is érezhető, hogy a Logosz teremtménnyé válásának élménye alól nem tudja kivonni magát. Ebből a szempontból értékeli Isten atyaságát (XIII.) és a Fiú felkent elnevezését (XVI.), amit ellenfelei nem is mulasztanak el szemére hányni. Azon Servet szellemét sugárzó tanítása is heves ellenzésre talált, hogy az Atyával való konszubsztancialitás révén a Logoszban az egyetlen és oszthatatlan isteni szubsztanciát birtokló Atya, tehát az egész istenség vált testté, amivel szembeállította a kassai zsinat azt az ortodox nézetet, hogy bár a Logosz testté lételét az egész Háromság művelte, mégis közvetlenül csak a Logosz lett testté (XII. ellentétel). Mindent egybevéve, Egri Lukács krisztológiája kettős felépítésű: az Atyával való konszub-

⁸² I. m. I. 87.

⁸³ I. m. I. 79–80.

⁸⁴ I. m. I. 96.

⁸⁵ I. m. I. 81.

⁸⁶ I. m. I. 92.

sztanciális közösségben lakozó Logoszt és a Háromság keretében a testté vált Logoszt, az ember Krisztust állítja elénk. Mindkettő kezdettel bír. Az első a teremtéskor, a második az idők teljességében lépett ki az Atya szubsztanciájából. Az egyikben a szót, a másikban az embert töltötte meg az Atya a maga hatalmával. De mindegyikben az Atya Istensége teljessé vált ki.

A Szentlélekről való tanítása is túljutott a gőnci zsinaton benyújtott hitvallásában kifejtett álláspontján. Bár megvallja róla, hogy a Logoszhoz hasonlóan az Atyával öröktől fogva azonos esszenciájú (coessentialis) és azonos örökkévalóságú (coaeternus) valóság (X.), mégis megállapítja, hogy nem volt az Atyától és Fiútól öröktől fogva megkülönböztetett személy (non fuit ab aeterno distincta persona a Patre et Filio, XXVI. tétel.), sőt a Háromságban is csak Istennek szubsztanciális ereje és tevékenysége (substantialis Virtus ac agitatio Dei, XVII. tétel.), mely az Atyától és Fiútól származik. Azt jelenti ez, hogy a Szentlélek nemcsak hogy nem Isten, még csak nem is személyes valóság, hanem személytelen isteni erő (XVII.). Mégis tévelygőknek nevezi a macedoniánusokat és eunomiánusokat, akik a Szentlélektől a külön hypostasist megtagadták, s azt az Atyával azonosították. Nyilván a „praexistens” Szentléleknek az isteni szubsztanciában bírt helyét kívánja itt megvédeni, kitől majd a kitöltetés után minden személyes isteni méltóságot megtagad (XXV.). Az itt feltáruló szemlélet újabb antitrinitárius eszményéhez visz közel. Servet hirdette, hogy a Szentlélek nem metafizikai lény, hanem Isten díszpozíciója, ereje és ajándéka,⁸⁷ nem önmagában létező valami, hanem Isten mozgása, tevékenysége.⁸⁸ Mikor Egri felemlíti, hogy a Szentlélek eszközöket vesz igénybe látható formában való megjelenéséhez, mint a galamb és tüzes lángnyelvek jegyeit, egészen Servet-hez hasonlóan fejezi ki magát, aki szerint Isten megelevenítő Lelke megjelenítésére a tűz lángját használta fel.

Mint ismeretes, Servet működése végé felé az újplatonikus filozófia erős befolyása alá került, s ennek szemléletét teológiai rendszerén végig érvényesítette. Így 1553. évi *Restitutio*-jában a Logosz már nemcsak az Isten teremtő szavának, hanem az ideális isteni értelemnek, a mindent önmagában szemlélő és elrendező bölcseségnek is megszemélyesítője,⁸⁹ sőt ezen túlmenően minden létező dolog ideája, szubsztanciális ösképe is jelen van a Logoszban, s megfordítva, a Logosz fénye és bölcsesége hat át minden anyagot, s formálja ki abból a létező világot. A platóni pantheizmus ölelkezik itt össze a keresztény nézetekkel a legváltozatosabb formákban, s közben teológia és fizika, lélek és természet összevegyülnek.⁹⁰ A magyarországi antitrinitarizmus történetének kezdeti szakaszában, mikor Servet nézetei elterjednek, még nyoma sincs az ő újplatonikus metafizikája jelentkezésének, egyedül háromságtana racionalisztikus elvei találnak felkarolásra. Egri Lukácsnál sem találjuk nyomát az újplatonikus idealizmusnak, hacsak azt nem tekintjük halovány jelül ennek, hogy egy ízben a Logosz szót a Háromság hypostasisainak felsorolásánál a *sapientia* (bölcsesség) szóval cseréli fel: „*unum esse Deum . . . qui possidet sapientiam et Spiritum*” (XXVII.). Talán valamivel többet mond ennél a beállítás, hogy a Péld. 8 : 24. verse alapján elsőnek teremtett bölcseségnek (primogenita Sapientia) nevezi a Logoszt, mikor Isten a világ teremtésekor teremtő szavával kibocsátja magából azt (XXIV.). Egri Bucernek tulajdonítja a hivatkozott bibliai locus ily természetű értelmezését, mintha csak leplezni akarná azt a körülményt, hogy Servet is ugyanezen ótestamentumi hely alapján a Logoszt tekinti elsőül teremtett bölcseségnek (ante omnia facta sapientia).⁹¹

A kassai zsinat atyáinak Egri 27. propozíciójára ugyanannyi tételben és ellentételben elkészített felelete mint cáfolóirat teológiai felkészülés, perspektivikus áttekintés és vitakészség szempontjából meg sem közelíti az Egri gőnci hitvallása ellen Károlyi Gáspár által két évvel

⁸⁷ I. m. I. 83—84.

⁸⁸ I. m. I. 73—74.

⁸⁹ I. m. I. 125—126.

⁹⁰ I. m. I. 126.

⁹¹ I. m. I. 79.

ezelőtt készített cáfolat általános színvonalát. A munkálat fogalmazásánál nyoma sincs annak, hogy a jelenlevő Károlyi Gáspárnak az antitrinitárizmus elleni harcban már kipróbált készültége és rutinja csak a legcsekélyebb mértékben is érvényesült volna. Úgy látszik, hogy a kassai zsinaton nem csak a kezdeményezés, hanem az irányítás is végig a lutheránus papok kezében volt, s Károlynak a szellemi befolyás helyett meg kellett elégednie a fenyegető közös ellenféllel szemben a felvidéki protestanizmus két főirányának összefogásából adódó fölényvel. Az atyák nem egy cáfoló tételt csak a szóban forgó tanítás egyszerű tagadására építenek fel, legfeljebb beérik az érintett ortodox tan skolasztikus kifejtésével és néhány szentírási bizonyító hely felsorolásával. Általában véve felismerik az antitrinitárius tanítás fő elveit, de munkálatuk kiütközik, hogy az antitrinitárizmus ellen Európa-szerte folytatott viták argumentálási módszereit, formulakészletét és dialektikus fogásait nem ismerik. Mindvégig következetesen tartózkodnak attól, hogy a felismert antitrinitárius tanítások szerzőit megnevezzék. Sőt arra is van példa, hogy a tételek fogalmazói felületesen átsiklanak a servetianizmus és anabaptizmus olyan eklatáns megnyilvánulása felett, mint a szubjektív megvilágosodásnak a szentírási kijelentéssel való egyenrangú értékelése.

*

Az előadottakból megállapítható, hogy Egri Lukács antitrinitárius felfogása az 1566. jan. 22-i gönci zsinat és az 1568. jan. 6-i szikszói, illetőleg ugyanez évi jan. 27-i kassai zsinat között eltelt két év alatt jelentékeny fejlődésen ment keresztül. Ennek a fejlődésnek *egyik* sajátos vonása az, hogy Blandrata és Gentile mérsékelt szemléletéről áttért a Servet jóval radikálisabb irányzatára. E magartatása az erdélyi antitrinitárius mozgalomban bekövetkezett fejlődés függvénye volt. Mint ismeretes, Dávidék az 1567. febr. 13-i tordai zsinaton felmondták a Méliuszékkel kötött gyulafehérvár—marosvásárhelyi megállapodást, miután már 1566 második felében nyíltan Servet nézetei mellett kötötték le magukat.⁹² Ez állásfoglalásuk a tanításnál Krisztus embervoltának hirdetésében, a Szentlélek istenségének tagadásában, s ennek megfelelően a háromságfogalom teljes ártértékelésében jutott leginkább kifejezésre, mint Dávid 1567. évi művei jól mutatják. Egri Lukács, aki szoros összeköttetést tartott fenn Kolozsvárral, fenntartás nélkül követte Dávidékat az új állásfoglalásban is, és a szentháromságtani kérdéskör formulázásánál következetesen érvényesítette most már a servetiánus felfogást.

E fordulatnak röviddel Dávidék frontváltatása után meg kellett történnie, mert Méliusz már az 1567 júliusában megjelent magyar szövegű hitvallásában Egrit, a „sáscogó hójjag Lukács”-ot Csázmai Istvánnal vagy Basilius Istvánnal együtt a Szentlélek istenségének tagadásával vádolja.⁹³ Ugyancsak Méliusz a Dávid Ferencsel való vitatkozásáá kinőtt 1568. febr. 2-i debreceni zsinatnak Nagyváradról 1567. dec. 14-én kelt meghívólevelében Egri Lukácsot egyenesen Sabellius és Servet társaságában említi, mint akik elvetik a Logosz öröktől fogva az Atya személyéből eredő Jehova-istenségű fiúságát, s őt csak testre nézve nevezik Isten fiának. Ugyanezekről állítja azt is, hogy kétségbe vonják a Szentléleknek az Atya személyéből származó istenségét, s azt csak az Atya munkáiban megnyilvánuló öröknek hajlandók elismerni. Mindezekből következik — fejezi be Méliusz Egri Lukácsot is érintő vádaskodását —, hogy az ő álláspontjuk szerint az öröktől fogva való Atya Isten nem nemzett, ekképpen Krisztus mint Logosz nem fogantatott és nem született öröktől fogva, amint hogy Fiú sem volt.⁹⁴ Tehát Méliusz 1567 decemberében Egri Lukácsot servetiánusnak tekintette s ekként nevezett 1567 júliusában Csázmai István vagy Basilius István társaságában említve sem igen lehetett más. Mivel azonban 1567-ben már Ungvárott működött, így Egerben a servetianus antitrini-

⁹² KISS Áron i. m. 469.

⁹³ I. m. 534.

⁹⁴ LAMPE—EMBER i. m. 178.

tarizmust még ennél is előbb meg kellett gyökereztetnie. Igen valószínű tehát, hogy a tanítás radikálisabb útját Dávid magatartásához igazodva már 1566 második felében inaugurálta Egerben.

Másik jellegzetes vonása Egri Lukács hittani szemlélete fejlődésének, hogy servetianus antitrinitarizmusát anabaptista-spiritualista nézetekkel egészítette ki. Ez irányú egri ténykedésének is legalább 1566 második felében kellett kibontakoznia tekintettel 1567-ben Ungvárra történt távozására. Vagyis Egri szellemi fejlődését az antitrinitarizmus klasszikusa, Servet Dávid közvetítésével nem egyedül és nem kizárólagosan befolyásolta, hanem hatóerőben szinte egyidejűleg felzárkózott melléje Arany Tamásnak az északolaszországi és délkelet-svájci latin anabaptisták nézeteire támaszkodó spiritualista libertinizmusa. Hazánkban az antitrinitárius és anabaptista nézetek először Arany Tamás eszmevilágában jelentkeznek összefonódva. Egri Lukács végeredményében az ő irányának felújítója és továbbfejlesztője volt, de módszere és formulázása, különösen az antitrinitárius tanításban végbement haladást és az anabaptista nézetek teljesebb felkarolását illetően Aranyénál fejlettebb és iskolázottabb. Éppen ezért őt a magyarországi reformáció történetében sajátos hely illeti meg.

Tragédiáját az 1568. jan. 27-i kassai zsinaton követett állhatatos magatartása idézte fel. Minthogy argumentumokkal nem sikerült meggyőzni őt, ellenfelei elhallgattatására az erőszakot vették igénybe. A lutheránus és helvét irányú papok által választott arbiterek őt eretneknek nyilvánították s megbüntetésére a világi hatóság fejének, Schwendi Lázár főkapitánynak átadták, aki a makacs eretneket a szászvári börtönbe záratta. Ekkortájt kelhetett szárnyra az a hír, hogy Miksa király utasította volna Schwendit Egri Lukács megégettetésére. Ez indította a Lengyelországban élő s az antitrinitáriusokkal rokonszenvező Dudith Andrást arra, hogy 1568. márc. 12-én levelében kérje Miksát, hogy már lengyelországi érdekeire való tekintettel is mondjon le a vallás tüzzel-vassal való oltalmazásáról, s ha a szükség úgy kívánja, alkalmazza inkább a száműzetéssel való büntetést.⁹⁵ Egyébként az Egri ellen alkalmazott eljárást híven megörökítette az 1569. évi nagyváradai hitvita leírása. Károlyi Gáspár e dispután éppen az Egri Lukács esetében a kassai zsinaton követett gyakorlatra hivatkozva szorgalmazta János Zsigmondtól a vesztés fél elleni szigorú fellépést: „Ott a Felfölden mű köztünk is az Egri Lukács között ezenről vetélkedés támadott vala. Kassán disputáltunk: Arbitereket választottunk. És kövés beszéddel szólunk: Istennek ígéjéből ítéletet töttünk és minden tévelygésit meg hamisítottuk. Ezokáért Felségedtől ezt kívánnyuk, hogy Arbitereket válasszon Felséged, kik ítéletet tegyenek és az ítélet után a másik fél meg büntetössék”. Hogy Egri Lukács ellen valóban így jártak el, megerősíti Dávid Ferenc válasza: „Péter uram és Gáspár uram mind ketten azt kívánnyák, hogy ő töllek meg ítéltessem és az ítélet után meg büntettessem. Hogy én velem is ugy cselekdöhessenek, a miképpen Egri Lukácsal Kassán cselekdötek”.⁹⁶ Tehát az a beállítás, hogy fogságba vetése már a kassai zsinat kezdetén megtörtént, merőben téves.⁹⁷ Mint a kassai pozíciók és azoknak ellentételei mutatják, az ellene lefolytatott eretnekeljárásnál csak antitrinitárius tanításai kerültek mérlegelésre, de anabaptista beállítottsága is közrejátszhatott abban, hogy állítólagos megtérése⁹⁸ sem biztosította számára a kegyelmet, s életét 1574-ben a jászóvári börtönben fejezte be. Anabaptista nézeteivel csak református egyházi fórum foglalkozott, az 1568. jan. 6-án Szikszón tartott zsinat. Az 1568. aug. 24-én ülésezett sárospataki zsinat már nem a börtönbe zárt Egrivel folytatott céltalan és meddő vitát, mint némelyek állítják, hanem az Egri nézeteit valló egyházak s azok papjai ellen lépett fel,

⁹⁵ Domenico CACCAMO: *Eretici Italiani in Moravia, Polonia, Transilvania*. Firenze 1970. 116.

⁹⁶ NAGY Lajos és SIMÉN Domokos: *A nagyváradai disputatio*. Kolozsvár 1870. 130–131.

⁹⁷ RÉVÉSZ Imre: *Magyar ref. egyháztörténet*. I. 162.

⁹⁸ RIBINI, Ioannes: *Memorabilia Augustanae Confessionis in Regno Hungariae*. Tom. I. H.n. 1787. 209–211.

akiket Szikszai Hellopoeus Bálint még 1574-ben is emlegetett. Valószínű, hogy ez alkalommal állást foglaltak az anabaptista tanítások ellen is. Már e szempontból is méltán fájlaható, hogy e zsinat irományai az egyetlen meghívó levél kivételével mind elvesztek.⁹⁹

Az anabaptista-spiritualista eszmék nemcsak Egerben élték túl Egrit, hanem eljutottak a Mátysföldre Bornemisza Péterhez is, aki még 1584-ben is a „dögleletes tanítások” közt emlegeti Krisztus szenvedéseinek lebecsülését, az eskütelét tilalmazását, valamint a lélek haláláról, az Isten bünszerző voltáról stb. szóló tanítást.¹⁰⁰ Ugyanő ez irányzat híveként egyenesen Arany Tamással párosítva nevezi meg azt a Bódog Józst,¹⁰¹ aki az 1550-es évek elején még mint dominikánus szerzetes Páduában tanult, majd Balassi Menyhárt titkára lett, szélsőséges predestinációs elveket vallott, és e felfogásának urát is megnyerte. Alkalmassá Bornemisza Péter lehetett az az író is, aki a Balassi-Comediában úgy mutatja be Balassi Menyhártot, mint akinek erkölcsi felfogását a predestináció tanának libertinus értelmezése irányította.¹⁰² Ekként az Arany—Egri-féle anabaptista szemlélet egyik sarkalatos nézete beférkőzött a legmagasabb körökbe, sőt egy húsból és vérből való egyéniség megrajzolásában az irodalmi ábrázolás tárgya is lett. Mindez arra figyelmeztet, hogy Arany Tamás és Egri Lukács anabaptista eszmevilágát XVI. századi szellemi mozgalmaink történetében ne tekintsük gyorsan múló, átmeneti jelenségnek, hanem ideológiai jelentőségének és huzamos jelenlétének megfelelő fontosságot tulajdonítsunk neki.

Meg kell jegyeznünk még, hogy forrásaink sehol sem nevezik Egrit anabaptistának. Alkalma sint azért nem, mert e vonásait is egy kalap alá vonták antitrinitárius elveivel. Méliusz az 1568. febr. 2-i debreceni zsinat általunk már hivatkozott 1567. dec. 14-i meghívólevelében mint szellemi káoszt okozó eretnekséget említi az anabaptizmust is. Egri Lukácsra azonban név szerint ő sem hivatkozik.¹⁰³ Hihetőleg ő is az antitrinitarizmus számlájára írta Egri anabaptista megnyilatkozásait. Erre mutat az az eljárása is, hogy mikor a fent említett meghívóban a debreceni zsinaton megvitatásra tűzött ki két Dávid rovására írt anabaptista gyakorlatot, a gyermekkereszttség elvetését és a többnejűség kérdését, Dávidot sem nevezi ezért nyíltan anabaptistának. Így esett meg, hogy Egri Lukácsnak az anabaptizmussal való kapcsolata idők folyamán egészen feledésbe ment. Emléke csak mint antitrinitáriusnak maradt fenn, ez is útban volt a teljes elszíntelenedés felé. Kutatóink átsiklottak a szikszói vitatételek XIII—XXIV. pontjai felett s nem ismerték fel Egri szellemiségének e meghatározó vonásait, melyek nélkül portréja befejezetlen. Az antitrinitárius-anabaptista Egri alakjának helye szellemi beállítottságánál fogva Dávid Ferenc és Arany Tamás mellett van. Legsajátosabb a kapcsolata mégis Arany Tamással. Ők ketten képviselik hazánkban az anabaptizmus észak-olasz-délkelet-svájci latin ágának azt a megnyilatkozását, melynek Egri után már nem akadt apostola, s követői is elfogytak a század végére.

⁹⁹ LAMPE—EMBER i. m. 217—219. KISS Áron i. m. 633—636.

¹⁰⁰ BORNEMISZA Péter: Prédikációk egész esztendő által minden vasárnapra rendeltetett Evangéliomból. Detrekő és Rárbok 1584. 469/b, 481/a—b lev. RMK I. 207.

¹⁰¹ Uaz 15/b lev.

¹⁰² SZIGETI József: A Balassi Comoedia és szerzője. Budapest, 1967. 25—30. RÉVÉSZ Imre: Debrecen lelki válsága. 79—80.

¹⁰³ LAMPE—EMBER i. m. 177.

LES VUES ANTITRINITAIRES-ANABAPTISTES DE LUKÁCS EGRÍ

Venu de Kolozsvár, du côté de Ferenc Dávid, c'est dans la première moitié de l'année 1565 que Lukács Egri, le premier précurseur de l'antitrinitarisme en Hongrie, s'est établi comme pateur à Eger, dans sa ville natale. Comme on le voit bien dans les sept thèses qu'il a présentées au synode de Gönc, le 22 janvier 1566, il propageait d'abord la conception de trinité de Gentile, Blandrata et Dávid, conception qu'il a connue à Kolozsvár et dont l'essence était de limiter la substance divine indivisible au Père, et d'enfermer dans celui-ci le Logos et le Saint-Esprit, dans le cadre d'une conception gradualiste. Plus tard, comme il ressort bien de ses 27 propositions présentées au synode tenu à Cassovie, le 27 janvier 1568, il suivait l'évolution de l'antitrinitarisme de Kolozsvár, en passant à la tendance plus radicale du servétianisme, en tant qu'il a exclu la trinité de l'ancien testament, et qu'il a qualifié le Fils et le Saint-Esprit comme les dispositions de la substance indivisible du Père, en conséquence de quoi il prenait le Christ pour un homme pourvu de puissance divine et le Saint-Esprit pour une force impersonnelle. Selon le témoignage des thèses de dispute, rédigées contre lui, du synode de Szikszó, convoqué au 6 janvier 1568, il a joint à ses conceptions servétiennes des doctrines anabaptistes aussi. Telles sont un prédestinatianisme rationaliste outré, un déterminisme moral sévère, la conception selon laquelle Dieu serait la cause originelle du péché, la vie sans péchés des possesseurs du Saint-Esprit, le rejet du baptême à l'âge d'enfant et du serment, la permission de la polygamie, etc. La source de ces conceptions n'est plus à trouver à Kolozsvár, mais dans l'hérétisme anabaptiste, venu de l'Italie du Nord, de Tamás Arany et répandu aux environs de Debrecen en 1561. En outre on peut supposer l'influence des doctrines anabaptistes des antitrinitaires de Pologne aussi. Après le synode de Cassovie où on ne pouvait pas réfuter Egri à l'aide des arguments, l'autorité séculière l'a mis en prison comme un hérétique obstiné où il est mort en 1574. Cependant ses doctrines avaient encore, pour un certain temps, de nombreux adhérents à Eger et ailleurs aussi.